

A magyar tövéghangzók.

(Harmadik közlemény.)

Ami a tövéghangzó meglétét vagy hiányát illeti, a melléknévi igenév *-t(t)* képzője s a perfectum *-t(t)* jele előtt eredetileg nem volt tövéghangzó a különféle *v*-töví igékben. Csupán analógia folytán jutott be egyes *sz*-el bővülő *v*-tövek s néha az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* reflexiv képzős igék egyszám 3. személyébe vagy ragozatlan igenévébe (pl. *viuoth* SchlSzj.); (tisztá *v*-tövekbe csak elvéve). Hogy mindezek az esetek újabb fejlődés eredményei, arra bizonyosságul szolgálnak a következő példák: *eet* Érdy-k. 220, 276; *eeth* Érdy-k. 286; *meg őt* Ap.-k. I. 71; *őt* Bécsi-k. I. 6; *ewth* Ers.-k. I. 125; *ituolna* Bécsi-k. I. 59; *jt* Péld.-k. I. 38; *alut* Nagysz.-k. 37; *dühüt* Nád.-k. 510; *efköt* Tih.-k. 238; *efkevt* Marg.-l. 28; *haragvt* Dom.-k. 181; *haragwth* Ers.-k. I. 137; *haragvt* Dom.-k. 119; *haraguth* Winkl.-k. I. 185; *-haragut* Ap.-k. I. 28; Bécsi-k. I. 35, 89; II. 309; III. 321; Guary-k. 110; Marg.-l. 67, 78; Nagysz.-k. 131; Tel.-k. I. 25; Virg.-k. 26; *haragutt* Döbr.-k. 35, 139; *haragot* Döbr.-k. 523; Szék.-k. I. 196; *meg haraguttat* Tih.-k. 305; *meg haragutnak* Tih.-k. 368; *meg haragvt* Dom.-k. 163; *megh haraghut* Láz.-k. V. 264; *el nyvgot* Ers.-k. I. 102; *meg újgot* Ap.-k. I. 31; *nugot-uolna* Bécsi-k. I. 18; *nyvgot* Horv.-k. 202; *nugoth* Nagysz.-k. 154; *el-újgot* Münch.-k. 72, 116; *nyvgvtt* Szék.-k. I. 21; *el nyvgot* Dom.-k. 184; Nád.-k. 482; (de *nyvgodot* Érdy-k. 511).

A *hiut* Bécsi-k. I. 60; *ivttac* Döbr.-k. 344; *vyvtt* Szék.-k. I. 22 féle alakokban az *u* csupán a *v*-tövűség következménye. (A *v*-tövű igék egyes csoportjaiban mutatkozó analógiás alakulásra vonatkozólag vö. KRÄUTER: NyK. XLII. 317 s kk.; HORGER: Nyr. XLII. 337 s kk., I. még TMNy. 260—266.)

A szövégi rövid hangzó lekopása után mássalhangzós tövűvé lett igék tövéghangzójukat legrégebb emlékeink tanúsága szerint (l. előbb) általában megtartották. Hogy azonban a kiesés is elég régen megindult, az az OKISz. *Holth*, *holt*, *Holt* adatai (XIV. sz.-ból 5, XV. sz.-ból 11; I. még *Hdüt* 1321; *Hot* 1384), a HB. *choltat* s a BesztSzj. *herelt*, *sülth* adatai is mutatják. Ezután hosszas váltakozás következik, melynek eredményeképpen bizonyos esetekben mindig megmaradt a hangzó, más esetekben csak az egyes szám 3. személyében s a melléknévi igenévben maradt meg, ismét más esetekben csaknem egészen eltűnt (l. TMNy. 232—237).

Megmaradt a hangzó elsősorban két mássalhangzó után: pl. *enyesztötteketh* Ers.-k. I. 182; *yntötte* Erdy-k. 496. Ebbe a csoportba tartoztak eredetileg az *-ít* végű igék is s így ezek is megtartják a hangzót; pl. *egyeleytöt* Erdy-k. 551.

Több igében hangzófölvétel következtében a mássalhangzócsoporthoz megszűnt s így ezek hangzójukat később nagyrészt elvesztették. Vö. *enöklöttem* Tih.-k. 164; *eneclat* Marg.-l. 10; *enecl töncc* Münch.-k. 124;

eneklettek Corn.-k. 371; *erdemlettem* Debr.-k. III. 350; Érs.-k. I. 441; Pest.-k. 371; Péld.-k. III. 73; *erdömlöttem* Nagysz.-k. 81; *erdemlöttem* Érdy.-k. 513; *eerdemlöttem* Érdy.-k. 469; *erdemlettel* Érs.-k. I. 56; *eerdömlöttem* Czech.-k. 170; *erdemlöt* Érdy.-k. 340; *erdemlet* Corn.-k. 248; Horv.-k. 30; *erdemleth* Keszth.-k. 445; Virg.-k. 64; *erdemletted* Keszth.-k. 436; *erdemlötte* Érdy.-k. 440; *erdömlötte* Nagysz.-k. 324; Tih.-k. 85; *erdemlette* Corn.-k. 41; Dom.-k. 61; Horv.-k. 120; *erdemlettemk* Corn.-k. 227; *erdömlöttek* Debr.-k. I. 425; Tih.-k. 350; *erdemlettek* Tel.-k. II. 254; *erdemlettek* Horv.-k. 137; *erdemlevt* Dom.-k. 258; *eerdemlöt* Érdy.-k. 118; *erzötöl* Lobk.-k. II. 93; *erzöth* Nagysz.-k. 103; *erzötthek* Érs.-k. I. 442; *erzettek* Thewr.-k. I. 98, 442; *erzevt* Horv.-k. 131; *erzette* Szék.-k. II. 242; *gakorlotta* Bod.-k. 29; *gakorlota* Virg.-k. 50; *göttröttem* Döbr.-k. I.; *göttröttem* Döbr.-k. 98; *göttröttec* Debr.-k. II. 308, 309; *getrettenec* Bécsi.-k. II. 108; *gyettröttem* Jord.-k. 140; *göttrötte* Szék.-k. I. 71; *gyettröttelek* Érdy.-k. 342; *haylottam* Keszth.-k. 341, 342; Kulcs.-k. 307; *haylottam* Ap.-k. I. 89, 93, 97; Bécsi.-k. II. 196; *haylottal* Érdy.-k. 268; Nagysz.-k. 161; *haylot* Horv.-k. 105, 110*; *haylotth* Winkl.-k. I. 274; *haylottanc* Bécsi.-k. II. 155; *el haylottanac* Ap.-k. I. 106; *haylot* Lobk.-k. III. 258; *ingerlettem* Bod.-k. 33; *ingörölöttem* Szék.-k. II. 282; *ingörölöttemk* Tih.-k. 237; *yreghlettem* Gyöngy.-k. IV. 62 [*irellötte* Láz.-k. IV. 75]; *iegizötte* Debr.-k. I. 219; *yegzöt* Érdy.-k. 300; *iegzöt* Debr.-k. I. 51; *yegzöt* Debr.-k. I. 140; *karomlottam* Debr.-k. I. 66, 164; *karomlottal* Dom.-k. 308; *megkaromlotta* Bécsi.-k. II. 174; *megkaromlottanac* Bécsi.-k. II. 235; *megkaromlottac* Münch.-k. 68; *keuergöhöttem* Érdy.-k. 361; *kimlöttek* Debr.-k. I. 25; *kenzottatok* Weszpr.-k. I. 82; *kenzottak* Érs.-k. I. 65; *keenzottaak* Érdy.-k. 17; *kevényergevttem* Horv.-k. 102; *közelgettek* Érs.-k. I. 82; *meg maflottam* Ap.-k. I. 27; *merteklette* Horv.-k. 45; *morgottanak* Ap.-k. I. 74; *omloth* Debr.-k. I. 25; *orzaglot* Ap.-k. I. 53, 57*; Bécsi.-k. I. 47; *orzaglotth* Szék.-k. I. 125; *wrzohttak* Érs.-k. I. 104; *wrzohta* Érdy.-k. 638; *wruoflottam* Debr.-k. I. 179; *ozlot* Dom.-k. 6; *ozlottanak* Debr.-k. I. 71; *ozlottac* Nád.-k. 146; *öldöklöttec* Bécsi.-k. II. 262; *wrzohtaak* Érdy.-k. 403; *panazolttanak* Kulcs.-k. 198; *remenleth* Thewr.-k. I. 212; *remenlötth* Thewr.-k. I. 129; *romlottak* Bathy.-k. 242; *meg zegeenlötte* Nagysz.-k. 166; *Zerzettem* Ap.-k. I. 44; *zerzettem* Ap.-k. I. 94; Lobk.-k. I. 317; *zerzevttem* Horv.-k. 199; Péld.-k. I. 21; *zörzöttem* Tih.-k. 386; *zörzötteel* Érdy.-k. 497; *zerzettel* Ap.-k. I. 109; Érs.-k. I. 111; *zörzöt* Érs.-k. I. 22; Érdy.-k. 87; *zerzöt* Érdy.-k. 511; Nagysz.-k. 187; *zewrzöt* Érs.-k. I. 447; *förzöt* Lobk.-k. II. 37; *zörzöttenek* Tih.-k. 229; *zörzöttek* Tih.-k. 386; *zerzete* Thewr.-k. I. 216; *zerzette* Csem.-t. 21b; Corn.-k. 22; Érdy.-k. 53; Érs.-k. I. 120; *zerzette* Münch.-k. 67; *zeerzette* Érs.-k. III. 385; *zörzötte* Sim.-k. 1; Nagysz.-k. 337; Érdy.-k. 602; *zörzöte* Debr.-k. II. 272; *zörzötte* Érdy.-k. 3; Kriza.-k. 74; Czech.-k. 16; *zörzöttek* Érdy.-k. 20; *zerzöt* Nagysz.-k. 238; Érdy.-k. 666; *zörzöt* Érdy.-k. 598; *zörzöth* Érs.-k. I. 219; *Zewrzeth* Érs.-k. I. 155; *tekozlottad* Debr.-k. I. 28; *eltekozlotta* Münch.-k. 147, 148; *thekozlotta* Nád.-k. 427; *tekozlottac* Bécsi.-k. II. 260; *terdeplet* Jók.-k. 34; *terdepplöt* Nagysz.-k. 372; *teuelgettel* Tel.-k. I. 66; *teuölgöttem* Nád.-k. 321; *tolvaylot* Lobk.-k. I. 205; *törölötte* Sánd.-k. 1; *iduezlötte* Nagysz.-k. 346; *vezerlettenek* Keszth.-k. 107; Kulcs.-k. 165; *Idwezlet* Érdy.-k. 252; de: *zerezte* Szék.-k. I. 110, 111; *zereztenek* Debr.-k. III. 328.

Utólag került a két mássalhangzós végű igék sorába az *öriz* ige, melynek a régi *örözötte* Szék.-k. I. 80; *örizöt* Münch.-k. 150; *mögörizöt*

Bécsi-k. II. 166; *örizett* Döbr.-k. 497 mellett *örzötteek* (Érs.-k. I. 183; *evrzewteek* Jók.-k. 63)-féle ragozása fejlődött ki, majd az *örizhez* hangzó nélkül járult a *-t* (pl. *evryzte* Dom.-k. 141) kivéve a 3. személyt az alanyi ragozás egyes számában s a melléknévi igenevet, melyek egyébként az előbbi csoportban is többször megtartották a tövéghangzót.

Kódexeink korában nagyrészt még megtartották hangzójukat az *-ng* végű igék s több oly mássalhangzócsoportha végződő ige is, melynek második tagja *d*, s melyek később rendszerint vagy minden esetben, vagy az egyesszám 3. személyét és a melléknévi igenevet kivéve minden esetben elvesztették a tövéghangzót. Példák: *kerdette* Érdy-k. 224; Szék.-k. IV. 325; *keerdötte* Érs.-k. I. 88; *kerdötteek* Érdy-k. 41; *kezdette* Döbr.-k. 521; Érdy-k. 228; Tel.-k. IV. 381; *kezdettek* Ap.-k. I. 10; *küldöttel* Ap. mélt. 52; *kyldötte* Érdy-k. 310; *kyldette* Érdy-k. 169; *küldötte* Tel.-k. I. 231; *keuldette* Lobk.-k. I. 280; *keuldette* Corn.-k. 214, 257; *köldötted* Debr.-k. III. 448; *mondotam* Lobk.-k. II. 100; *mondottam* Ap.-k. II. 140; Bod.-k. 24; Érs.-k. III. 342; Keszth.-k. 23, 70, 188; Kulcs.-k. 23; Lobk.-k. III. 257; Nád.-k. 196, 449; Vitk.-k. 29; Weszpr.-k. I. 39, 73; *mondottadh* Weszpr.-k. I. 84; *-mondotta* Batthy.-k. 56; Bécsi-k. II. 120; Debr.-k. I. 12, 28, 164; III. 399; IV. 494; V. 564; Dom.-k. 233, 249; Jók.-k. 15; Érdy-k. 50; Érs.-k. I. 38; II. 566; Kaz.-k. I. 37; Keszth.-k. 74; Kriszt.-é. 44; Láz.-k. IV. 62; Marg.-l. 61; Münch.-k. 70; Nád.-k. 166, 196, 529; Pozs.-k. II. 22; Szék.-k. I. 32; Tih.-k. 25; *mondota* Debr.-k. II. 266; *mondotak* Virg.-k. 62; *mondottak* Debr.-k. I. 98; Dom.-k. 276; Jók.-k. 80; Weszpr.-k. I. 84; *mondottaak* Érdy-k. 56; *mondottanak* Ap.-k. I. 74; Érdy-k. 173; Keszth.-k. 176; *mosdotta* Debr.-k. IV. 517; *zengöttek* Érs.-k. I. 305. A hangzó elveszésének oka a legnagyobb valószínűség szerint analógia. Az egyszerű *d*-re végződő igékben ugyanis kódexeink korában ingadozást találunk. A sg. 3. személyben van hangzó, a többiben rendszeren nincs; (vö. pl. *maradot* Nád.-k. 319; *tamadot* Nád.-k. 143; *-hasjadot* Nagysz.-k. 93; *oluadoth* Virg.-k. 101; *-zakadot* Nagysz.-k. 104; stb.) Ilyen váltakozás mellett *mondott* ∞ (*mondottam* >) *mondtam*, *küldött* ∞ (*küldöttem* >) *küldtem* stb. féle váltakozás is létrejöhetett. A *faragot* Érdy-k. 673 ∞ *faragtam* stb. féle váltakozás pedig az *-ng* végűekre hatott.

Ilyféle analógiás hatások okozták azt is, hogy a tövéghangzó kettős mássalhangzó után is kezdett kiesni. Kódexeink korában rendszeren még megtaláljuk. Példák: *allottam* Dom.-k. 145; Érs.-k. I. 524; Vitk.-k. 26; *allottal* Lobk.-k. I. 2; Nád.-k. 324; *allottaal* Érdy-k. 65; *allot* Ap.-k. II. 143; Bécsi-k. II. 242, 247; Debr.-k. I. 176, 215. Dom.-k. 186; Jók.-k. 84; Érdy-k. 25; Horv.-k. 184; Lobk.-k. I. 22; Münch.-k. 186; *alloth* Kulcs.-k. 1; Nagysz.-k. 215; Szék.-k. IV. 337; *[alot* Tih.-k. 189; Virg.-k. 56; Vitk.-k. 92;] *allottatok* Érdy-k. 172; *allottanak* Ap.-mélt. 24; *-allottac* Münch.-k. 123; *allottanak* Ap.-k. II. 145; *[alottac* Nagysz.-k. 394.] *Bezelletem* Ap.-k. II. 170; *bezelletem* Bécsi-k. II. 198; *bezellettel* Bécsi-k. 129, 171; *bezellettel* Bécsi-k. I. 101; *bezellel* Münch.-k. 46; *bezellel* Bécsi-k. I. 99; *bezelleth* Keszth.-k. 26; Kulcs.-k. 26; *bezeellet* Érdy-k. 592; *bezeellöt* Érdy-k. 644, 663; *bezellel* Ap.-k. I. 2; Érs.-k. III. 427; *bezellette* Bécsi-k. I. 99; *bezellette* Bécsi-k. II. 209; *bezeellelte* Érdy-k. 271, 634; *bezellelte* Szék.-k. I. 32; *bezelleltec* Bécsi-k. II. 171; *bezellettek* Döbr.-k. 144; *bezellettec* Jók.-k. 95; *bezeellettek* Érdy-k. 252; *bezellektenek* Ap.-k. I. 2; *béz llettenec* Bécsi-k. II. 190; *bezellektenek* Keszth.-k. 82; Kulcs.-k. 82; *feddötte* Érdy-k. 497; *függöt* Nagysz.-k. 320; *hallotta-*

tok Érs.-k. III. 355; *hallottam* Dom.-k. 248; *hullot* Thewr.-k. III. 285; *illöttem* Debr.-k. V. 574; *illöth* Nagysz.-k. 347; *kellöt* Szék.-k. II. 269; *kelletet* Döbr.-k. 513; *onzollottam* Ap.-k. I. 90; *onzollotta* Bécsi-k. I. 89; *onzollottuk* Bécsi-k. I. 99; *öttötél* Láz.-k. VI. 185; *predikallottam* Weszpr.-k. I. 67; *predicallot* Corn.-k. 376; Depr.-k. V. 618; Érs.-k. II. 438; *predicallot* Tih.-k. 83, 84; *predycalloth* Érs.-k. I. 38; *predicallottonk* Horv.-k. 184; *seggellet* Ap.-k. I. 42; *seggellet* Ap.-k. I. 54, 79; Dom.-k. 180; *segeellette* Erdy-k. 53; *segheellöt* Erdy-k. 514; *-zallottam* Bécsi-k. II. 242; Érs.-k. I. 56; II. 558; Nád.-k. 17; *zallohtam* Érs.-k. III. 382; *zallot* Ap.-k. I. 124; Corn.-k. 84; Debr.-k. I. 11; Dom.-k. 312; Erdy-k. 116; Érs.-k. II. 556, 560, 565; III. 355; Horv.-k. 216; Münch.-k. 26; Nád.-k. 548; *zalloth* Debr.-k. I. 75; Érs.-k. II. 574, 575; Keszth.-k. 369, 370; Kriszt.-é. 19; Kulcs.-k. 337; Pozs.-k. II. 23; Szék.-k. II. 310; *szallot* Batty.-k. 151, 261; [*zalog* Virg.-k. 36.]; *zaalloth* Sánd.-k. 1; *zallotta* Szék.-k. I. 16; *zallottak* Corn.-k. 171; Kriszt.-é. 24; *-zallottanac* Münch.-k. 214; *zallottanak* Birk.-k. 2; *fallottanak* Lobk.-k. II. 80; *zallot* Corn.-k. 362; Dom.-k. 58, 241; [*zaloth* Érs.-k. III. 325]; *tökkellet* Döbr.-k. 277, 346, 347; *tökillet* Döbr.-k. 84; *tevkellette* Dom.-k. 28; *ellettek* 'ültek' Ap.-k. I. 31; *walloth* Czech.-k. 116; *vallottad* Nagysz.-k. 144; *vallot* Nád.-k. 222, 296; *varrot* Marg.-l. 68. Amint példák is mutatják, az analógia itt nem hatott egyformán; egyes szavakban (pl. *függ*, *kell*, *vall*) a hangzó megmaradt, más szavakban elveszett.

Az egy mássalhangzón végződő igék a ragos alakokban az egytagú *t* végűek kivételével már kódexeink korában is ritkán mutatnak tővéghangzót, a sg. 3. személyben azonban rendszeren megtartják, csupán a *j*, *l*, *ly*, *n*, *ny*, *r* végűeknél hiányzik gyakran még ekkor is a hangzó. A régi nyelvben a melléknévi igenévnél is megvan a törekvés a tővéghangzónak a képzős, ragos alakokban való kivetésére, ezt azonban sokszor megakadályozza a képző és rag nélküli alak analógiás ereje. Az egytagú *t* végű igék után a régi nyelv az esetek túlnyomó részében megőrzi a hangzót, de megindul már ennek kiesése is.

Példák oly esetekre, midőn kódexeinkben egy mássalhangzó után is van tővéghangzó a perfectumban: (mai hiányzó hang helyén) *akadot* Erdy-k. 213; *akadoth* Keszth.-k. 14; *akarattatok* Erdy-k. 245; *aradot* Erdy-k. 569; *arradot* Dom.-k. 121; *bagyadot* Érs.-k. II. 437; *bagyadoth* Winkl.-k. I. 116; *-bağadot* Nagysz.-k. 7, 48; *eebredet* Csem.-t. 12b.; *ebredet* Erdy-k. 170; *epenöt* Erdy-k. 561; *epedet* Érs.-k. I. 82; *eredeth* Debr.-k. IV. 531; *eredet* Münch.-k. 53; *eredet* Münch.-k. 99, 147; *eredöt* Lobk.-k. II. 127; *faradot* Peer.-k. I. 93; Virg.-k. 131; Weszpr.-k. I. 11; *faradott*-Jók.-k. 81*; *faradoth* Debr.-k. IV. 516; Érs.-k. I. 82; *felelet*-Jók.-k. 42, 95; *fonnádot* Nagysz.-k. 7, 48; *fordolot* Jók.-k. 2; *fuladot* Láz.-k. IV. 133; V. 256; *geriedet* Ap.-k. I. 35; Döbr.-k. 254; *gyvladot* Corn.-k. 327; Péld.-k. I. 31; *-haladot*-Jók.-k. 28; *le hanyot* vetőth Erdy-k. 640; *-hafadot* Nagysz.-k. 93; *hafadoth* Erdy-k. 242; *híruadot* Lobk.-k. I. 209; *heruadot* Nagysz.-k. 7; *hyrhödöt* Erdy-k. 503; *yedet* Lobk.-k. I. 217; *iyedet* Horv.-k. 101; *yelenet* Jók.-k. 19, 61; *keret*-Jók.-k. 142; *maradot* Jók.-k. 72; Szék.-k. II. 237, 266; *oludot* Ap.-k. I. 30; Erdy-k. 440; *oludoth* Virg.-k. 101; *rodhadot* Corn.-k. 97; *rotadot* Debr.-k. I. 131; *rettenet* Jók.-k. 41; *-zakadot* Erdy-k. 127; Kaz.-k. I. 132; Nagysz.-k. 104; Virg.-k. 108; *zarradot* Nagysz.-k. 153; *zalog* Ap.-k. II. 135; Jók.-k. 70; *zoloth* Érs.-k. I. 129; III. 347; [*zolloth* Érs.-k. I. 129; III. 347]; *zwnyadot* Erdy-k. 444, 449; *zwnyadoth* Érs.-k. I. 352; *tamadot* Ap.-k.

I. 40; Batthy.-k. 165*, 437; Bécsi-k. II. 150, 211; Corn.-k. 15; Debr.-k. I. 50, 51; VI. 402; Dom.-k. 76; Érdy-k. 120; Horv.-k. 144, 173; Münch.-k. 33, 76; *tamadoth* Érdy-k. 164; Érs.-k. I. 105; III. 339; Pozs.-k. II. 22; *thamadoth* Peer-k. I. 85; *vylagoffolot* Jók.-k. 77; *verradot* Érdy-k. 153, 191, 456; *vyrradot* Érs.-k. I. 162; *virradot* Lobk.-k. I. 197, 203; (ma is meglevő tövéghangzó helyén) *adot* Érdy-k. 166; *afoth* Érdy-k. 292; *egót* Érdy-k. 299; *enghedót* Érdy-k. 428; *epedet* Érs.-k. I. 82; *efett* Érdy-k. 246; *efót* Nagysz.-k. 47; *esedőzöth* Czech.-k. 189; *fagyot* Nagysz.-k. 86; *faragot* Érdy-k. 673; *fedőzöt* Döbr.-k. 373; *feyezöt* Érdy-k. 95; *ffeerközöt* Érdy-k. 530; *fyzetöt* Érdy-k. 91; *fogadot* Érs.-k. II. 557; *foyyot* Érdy-k. 412; *főzöt* Bécsi-k. II. 176; *gőzöth* Szék.-k. V. 348; *gimöl-cözöt* Münch.-k. 38; *gyevelekevezev* Corn.-k. 200; *g'crezöt* Nagysz.-k. 53; *gyerriözöt* Érdy-k. 121; *hagyot* Dom.-k. 254; *hozot* Dom.-k. 246; *hullatoth* Érs.-k. III. 317; *illatozot*-Nagysz.-k. 35; *ymadot* Érdy-k. 468; *keduezöt* Szék.-k. II. 263; *kötöth* Nagysz.-k. 296; *közelgetöt* Érdy-k. 3; *megkülömbözöt* Bécsi-k. II. 311; *küzödöt* Bécsi-k. II. 197; *lakozoth* Érs.-k. III. 333; *lepöt* Nagysz.-k. 129; *mutatot* Dom.-k. 94; *mewetöt* Érdy-k. 647; *neezöt* Érdy-k. 647; *oluafo* Dom.-k. 254; *ragadot* Érdy-k. 278; *rakot* Érdy-k. 168; *zeretöt* Lobk.-k. II. 174; *zóköt* Nagysz.-k. 81; *eltauozot*-Nagysz.-k. 144; *tűzöt* Érdy-k. 483; *öldözöt* Ap.-k. I. 81; *ythközöt* Érdy-k. 607; *tuöltöt* Bécsi-k. I. 73.

Példák oly esetekre, midőn a tövéghangzó egy mássalhangzó után a perfectum *t(t)*-je előtt hiányzik: *attal* Corn.-k. 35; *akarta* Érdy-k. 45; *el bagyattac vala* Guary-k. 113; *betegvlt* Érs.-k. I. 74; *čaltal* Nagysz.-k. 66; *eelt* Érdy-k. 7; *emette* Dom.-k. 5; *megfarrattam volna* Nagysz.-k. 87; *fogattam* Dom.-k. 212; *fontaak* Érdy-k. 495; *gyont* Dom.-k. 253; *elhattam* Nagysz.-k. 54; *haznalt* Érdy-k. 7; *el hyrhet* Érdy-k. 283; *imadtak* Kaz.-k. I. 12; *jndult* Dom.-k. 119; *yfmeritte* Érdy-k. 41; *keztte* Érdy-k. 215; *keevantha* Érdy-k. 237; *marattal* Érdy-k. 264; *ment* Dom.-k. 125; *montaak* Sánd.-k. 27; *molt* Érdy-k. 244; *newelt* Weszpr.-k. I. 3; *nyelt* Érs.-k. I. 73; *űert* Münch.-k. 155; *öltte* Érdy-k. 179; *ölelth* Nagysz.-k. 54; *parančolt* Tel.-k. I. 180; *elragattakvala* Nagysz.-k. 145; *raktaak* Érdy-k. 226; *ffel ferdült* Érdy-k. 495; *zakattam* Nagysz.-k. 145; *el zakattak* Érdy-k. 25; *zakat* Érdy-k. 21; *el zaarrat* Sánd.-k. 16; *zenvettem* Nagysz.-k. 72; *zoltam* Winkl.-k. I. 168; *zolith* Tih.-k. 169; *zoptaal* Érdy-k. 111; *talalt* Érdy-k. 46; *fel tamattam* Érs.-k. II. 563; *el tevettek*-Thewr.-k. 256; *waczoralt* Érs.-k. I. 73; *valtam* 'voltam' Kulcs.-k. 88.

Példák az egytagú *t* végű igékre: *fvttolta* Érs.-k. III. 357; *fvttotta* Érs.-k. II. 428; *fvttot* Dom.-k. 61; *fvttottak* Dom.-k. 211; *kötötte* 1587, OklSz., *latottam* Péld.-k. II. 47, 52; *Latottal* Dom.-k. 292; *latotta* Dom.-k. 289; Horv.-k. 198; Marg.-I. 193, 204; *meleutt* Érdy-k. 130; *Jtötte* Érs.-k. I. 158; *ötöt* Döbr.-k. 81; *yttette* Lobk.-k. I. 285; de: *-futtam* Ap.-k. I. 3, 7, 88, 115; Nád.-k. 557; *futtal* Ap.-k. I. 86; Bécsi-k. I. 4; Nád.-k. 555; Nagysz.-k. 54; *futtak* Lobk.-k. III. 179; *yvttak* Peer-k. I. 6; *üttac* Guary-k. 91; *kettek* Debr.-k. VI. 630; *be köttek* wolt Érs.-k. I. 71; *keuttc* Jók.-k. 144; *lattam* Kulcs.-k. 98; *nittam* Nagysz.-k. 72; *-űitta*-Münch.-k. 190.

Adatok a melléknévi igenév *t(t)*-je előtti tövéghangzóra egyszerű mássalhangzó után: (mai hiányzó hang helyén) *dagadot* Dom.-k. 161; *edefeurlewt* Érdy-k. 143; *emelet* Jók.-k. 34*, 63; *felemelet* Jók.-k. 4*, 64; *felemeletlenny* Jók.-k. 64; *meg faradottat* Nagysz.-k. 38; *faradot* Érs.-k. III. 366, 397; Tel.-k. I. 61; *-farradot* Dom.-k. 139, 243; Nagysz.-k. 36;

Peer-k. II. 208; -*farradoth* Nagysz.-k. 86; *feledőth* Nagysz.-k. 356; *fezewlet* Jók.-k. 8; *fezewlet* Érdy-k. 65, 259; *furot* Jók.-k. 8; *meg gyv-ladot* Ers.-k. III. 387; -*hafadoth* Nagysz.-k. 51, 144; *heruadothnac* Nagysz.-k. 4; Thewr.-k. I. 214; *heruadot* Csem.-t. 19b.; Kriza-k. 54; *hyruadot* Lobk.-k. I. 345; *heruadot* Winkl.-k. I. 86; *gyrot* Lobk.-k. III. 253; *ygerett* Jók.-k. 26; *yelenet* Jók.-k. 135; *mégíelőnetemnac* Bécsi-k. I. 79; *kolczolot* Jók.-k. 23; *maradot* Batthy.-k. 248; Göm.-k. IX. 106; *nyeret* Jók.-k. 103; *nyret* Ers.-k. III. 349; *oludot* Lobk.-k. II. 172; *ragadot* Bécsi-k. II. 107; Thewr.-k. I. 61; *be rekedet* Lobk.-k. I. 314, 345; -*zakadot* Bécsi-k. II. 114; Kriza-k. 54; *zolat* Ap.-k. II. 135; *zvyvadot* Dom.-k. 262; *tamadot* Batthy.-k. 358; Horv.-k. 58, 126, 169, 173, 212; Nagysz.-k. 162; Virg.-k. 129; *tamadoth* Thewr.-k. I. 58, 147; *tevedet* Érdy-k. 104; *tewedőt* Érdy-k. 410; (mai hangzó helyén) *adottak*-Nagysz.-k. 327; *akaztalott* Jók.-k. 9; *alkotot* Tel.-k. I. 187; *megh alazoth* Thewr.-k. I. 228; *meg azot* Dom.-k. 280; *atkozot* Bod.-k. 25; Érdy-k. 13; Nád.-k. 105; Nagysz.-k. 240; *athkozoth* Ers.-k. I. 158; *eeltetöt* Érdy-k. 118; *epedöt* Érdy-k. 570; *efewtt-* Thewr.-k. III. 293; *fegyelmeezewtnak* Horv.-k. 249; *feyezöt* Érdy-k. 10; *fertőzötnek* Döbr.-k. 305; *fyzöt* Érdy-k. 643; *fyzetöt* Érdy-k. 28; *gyezetnek* Ers.-k. III. 354; *hağot* Nagysz.-k. 54; *halottaybol* Ers.-k. I. 104; *holotak*- Vitk.-k. 23; *karhozott-* Érdy-k. 79; *kemenyödöt* Thewr.-k. III. 294; *kereşöt* Erdy-k. 20; *kőtözöt* Münch.-k. 44; *kőtöt* Erdy-k. 103; *kylembözöt* Erdy-k. 351; *řtötth* Szék.-k. I. 57; *zakadozot* Dom.-k. 280; *zenvedőtthnac* Nagysz.-k. 20; *zokot* Dom.-k. 62; *zylöttem* Nagysz.-k. 151; *zeköt* Erdy-k. 633; *zomorodot* Lobk.-k. I. 345; *tömlőcezewt* Ers.-k. III. 355; *vetötteknek* Erdy-k. 33; *vezőtth* Nagysz.-k. 78. Nincs hangzó a melléknévi igenév *t(t)* jele előtt sokszor a ragozatlan alakban sem egyszerű mássalhangzó után; pl.: (mai tövéghangzó helyén) *alaztakot* Döbr.-k. 216; *alaztnak* Tih.-k. 60; *Atkoztak* Bod-k. 26*; Erdy-k. 13*; Lobk.-k. I. 322*, 329*; Sánd.-k. 20; *Atkoztak* Batthy.-k. 307; *atkoztak* Szék.-k. IV. 326; VI. 373; Tel.-k. II. 264; *atkoztac* Nád-k. 100; Nagysz.-k. 175, 238; *athkoztak* Keszth.-k. 328, 343; Kulcs.-k. 316; Virg.-128; *atkoztat* Corn.-k. 87; Döbr.-k. 178, 519; Ers.-k. I. 6, 40; *atkoztai* Nagysz.-k. 327; *atkoztay* Erdy-k. 6; *atkozty* Debr.-k. III. 464; Láz.-k. V. 290; *el efteket* Döbr.-k. 423; *efteketh* Keszth.-k. 399, 401; *meg fogtath* Winkl.-k. I. 312; *meg fojatkosztakat* Batthy.-k. 248; *heğezteket* Döbr.-k. 474; *karhozatak*- Batthy.-k. 5; Bod.-k. 18; Corn.-k. 181; Debr.-k. III. 395; Erdy-k. 11; Kaz.-k. I. 133; III. 201; Lobk.-k. I. 306; Nád.-k. 80; Nagysz.-k. 321; Tel.-k. II. 248; *karhozatak* Debr.-k. III. 395; Nagysz.-k. 322; *karhozthak*-Ers.-k. I. 16; *carhozatak* Guary-k. 37; *karoztak* Kaz.-k. III. 193; *karhoztaak*- Sánd.-k. 20; *kaarhozatak*- Szék.-k. I. 229; *karhozatath* Nád.-k. 86; *karhoztnak* Tih.-k. 138; *kőtözteket* Tel.-k. I. 164; *meg ewedezt* Ap.-k. II. 146; *el ragattat* Döbr.-k. 254; *zakadoztak* Marg.-I. 39; *zarmaztath* Keszth.-k. 433; *zarmaztak*- Vitk.-k. 104; *zerezteket* Döbr.-k. 474; *elew zylteeth* Keszth.-k. 283; *elew zylteeth* Kulcs.-k. 339; *vafzatakath* Keszth.-k. 401; *vetteknek* 'vetetteknek' Bécsi-k. II. 111; (ma is hiányzik a hangzó) *cinaltak*-Tih.-k. 316; *meg dyhet* Erdy-k. 270; *eert* Horv.-k. 243; *emelt* Horv.-k. 243; *farattak*-Czech.-k. 49; *Fordukt* 1522, OklSz.; *fenhth* 1518, 'font'; *geñet* Nád.-k. 366; *haznaltnac* Lobk.-k. II. 34; *meg heruatnak* Kaz.-k. I. 84; *megheruat-* Nád.-k. 352; *meg hirvadt* Lobk.-k. I. 209; *megholt* Nád.-k. 4; *yrth* Erdy-k. 3; *lan-kattak* Tel.-k. IV. 377; *lankat* Lobk.-k. II. 117; *kimultnac* Tel.-k. I. 57; *meg nehezöttec* Tel.-k. I. 188; *meg nyilt* Dom.-k. 39; *ky nyllth* Thewr.-k.

I. 214; *meg puztvlt* Dom.-k. 69; *zakattak* Tih.-k. 13; *zolgalt-* Tih.-k. 169; *meg vtalt* Dom.-k. 374.

Mind e példák bizonyossága szerint kódexeink korában a melléknévi igenév alakjai még a tövéghangzó kiesése tekintetében is a perfectumhoz hasonlóan fejlődtek.

Hogy a hangzó kiesése a *t(t)* képző előtt a továbbképzett vagy ragozott alakokban indult meg elsősorban, s ezekből terjedt azután a ragtalan alakba, azt még az *-at, -et* képző egyes példái is mutatják. A *t* után következő *v* eltűnése vagy *u*-vá (majd *o*-vá) válása után továbbképzett vagy ragozott alakokban itt is megkezdődött a hangzó kiesése: *chudaltus* KT.; *alaztos* Nagysz.-k. 362; *haznaltoffaga* Ers.-k. I. 19. Sőt analógia útján a ragtalan alakban is kieshetett: *nap kelth* Schlsz. Váltakozás van már kódexeink korában is az ilyen alakokban: *iltem*-Döbr.-k. 46; ∞ *iletemnek* uo. 76.

Ami mai nyelvjárásainkat illeti, a meglevő tövéghangzó minősége a mult idő és a melléknévi igenév esetében általában középzárt-ságú. Az *e*-ző nyelvjárásokban itt is, mint minden más esetben, *ē* helyett *e* van, a Királyhágón túl pedig ezen kívül még *o* helyett *a* is, vö. pl. *maradatt, mutatkazatt, tartlattam, lakatt, hallattam* Szováta NyF. XIII. 27; *tudatt, futattak, szállatt* Kisküküllő m. NyF. XIII. 30; *sütettem, üttem* Alsófehérm. Nyr. XXV. 346; Tárkányon többi *ē* után megmaradt az *ē*: *mászatt, gyütatta, bőgett, de kētētē* Nyr. XLIII. 162; a moldvai csángó nyelvjárásban *o*-ból *ā* lesz, ha az előző szótagban nincs *o*; pl. *bīrkāzatt* Nyr. XXXVII. 303. Általános a nyílt *a, e* az *-at, -et* képzőben, csupán Moldvában fordul elő itt is többi *o* után *o*: *porogšolot* Nyr. XXXVII. 200.

Ami a tövéghangzó meglétét vagy hiányát illeti, a *v* tövek egyes csoportjaiban a mult idő és a melléknévi igenév *t(t)*-je előtt nagyrészt hiányzik a hangzó. Így még az analogikus *evett, ivott* helyén is *gya*; kori a hangzónélküli alak; vö. *ett, itt* Mátészalka Nyr. XXVI. 499; *ēt—ött* Szakadát MNyv. VI. 306; *ēt, itt* Gyergyó Nyr. XXXV. 192-*ēt, t* Szlavonia Nyr. XXIII. 264; *ett* Zilahvidék Nyr. XXVII. 496; Alsófehérm. Nyr. XXV. 348. Csupán az egyesszám 3. személyébe s a melléknévi igenévbe hatolt be itt-ott analógiás úton a tövéghangzó, így az *evett, ivott* alakokon kívül részben az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v* tövekbe, pl. *feküdet* Alsófehérm. Nyr. XXV. 348 s néha egyéb igealakokba is: pl. *tövött, vövött* Baranyaózd Nyr. XXVII. 209. Az ilyen alakokban, mint *ivutt, hiutt* Szakadát MNyv. VI. 307, *ivutt*, (de *ett, itt* is) Törös: Beregszászi nyelvj. 22; *ivutt* Zilahvidék Nyr. XXVII. 492; *ivutt, hívutt* Lozsád Nyr. XXII. 357, a hangzó a *v* hang, illetőleg előzőjének folytatása is lehet, a *v* pedig egyéb analógiás hatások révén került ismét be ezekbe a változatokba. Valószínűleg ilyen eredetűek a Felső Órvidéken előforduló *mēghiott, riott, belebujott* példák is (Nyr. XXXII. 85).

Egyébként egyes cons. + *d* és *ng* végű igék kivételével (de l. *mondotta* Szakadát MNyv. VI. 307) megmaradt a tövéghangzó kettős mássalhangzó után. De ha a mássalhangzó csoport egy magánhangzó közbejöttével megszűnt, akkor az egyesszám 3. személye és a melléknévi igenévben nem minden esetben, egyébként pedig mindig kiesett a hangzó. Egyes igéknél a szerint, amint hangzóvesztökké váltak, vagy nem, kétféle változat is kifejlődhetett. (Vö. *ögyelgēttem, meccsēplētē* Palócság Nyr. XXII. 461; *szērēttem, szērētted, szērētē* és *szērēz-*

tem, szērzed, szērzte RADVÁNYI: Ipolyszalkai nyelvj. 8; *ugortam, ugortál, ugort, ugortunk, ugortatok, ugortak* Nagykanizsa NyF. XLVIII. 28.)

Ingadozás van kettős mássalhangzó után is; vö. *várrottuk, be-szellött, segéllöttem, kiessette magát* Halmagy NyK. XXXI. 386; *nyíllott, düíllött, szóíllott* Göcsej Nyr. XIII. 310, 311; *kinyíllott, szóíllott* Moldva Nyr. IX. 485, 486; viszont: *meghalltam, meghallottam* Moldva Nyr. IX. 486.

Nem látható egyforma alakulás egyszerű mássalhangzón végződő igéknél sem. A *j, l, ly, n, ny, r* végű igékben a tővéghangzó hiányzik még az egyes 3. személyben és nagyrészt a melléknévi igenévben is. (l. pl. *megért, megérett* Tárkány Nyr. XLIII. 163; kivételek a mássalhangzó megkettőződése esetében s néhány más példában: *tojott* Moldva Nyr. IX. 485; *nyúlatt, nyúlt, fonyott* Mátusföld Nyr. XX. 119; *gyülett, gyült* Lozsád Nyr. XXII.) A legtöbb egyszerű mássalhangzó után az egyesszám 3. személyében és a melléknévi igenévben megmaradt, egyébként pedig kiesett. Sok *d* végű ige után azonban a melléknévi igenév esetében rendszerint (de: *íjdedt* Göcsej Nyr. XIII. 311), egyébként pedig a nyelvjárások egy részében a mult időben is kiesett a hangzó. (De vö. *maradott* Szováta NyF. XIII. 27; *haladott, kiszáradott, maradott, mégjedt, (szabadott)* Szakadát MNyv. VI. 307; *maradatt, apadatt* Alsófehérm. Nyr. XXV. 348; *szaladott, maradott, elfáradott* NyF. XIII. 40). A *t* végű igék közül megmaradt az eredetileg két mássalhangzóra végződő *-ít* végűekben, egyéb *t* végű igék után azonban csak nyelvjárásaink egyik részében maradt meg a tővéghangzó. Sok nyelvjárásban a hangzó *t* után (főkép egytagú igéknél) kiesett, csak az alanyi ragozás egyesszám 3. személyében s a melléknévi igenévben maradt meg, de az előbbi esetben nem mindig. Példák: *üttő, megkötök, vették, vetettek* Felső-Órvidék Nyr. XXXII. 85; *futtam, futtál, futunk, nyittam, ütted, vette, vettük, vettétek, vették*; ige a köt is Baranya-ózd Nyr. XXVII. 209; *futtam, vettem* Nagy, Csökölyi nyelvj. 17; *vetem, vetel, vet v. vetét, vetünk, vetetek, velek*; *köt, süt* is így; (Rétfalun és Korógyon *tt*-vel) Szlavónia Nyr. XXIII. 262; *köttem, süttem, vettem, nyittam, üttem*; *üttél, (ütöttl), üttünk, üttetek, üttek*; a többit is így; tárgyas: *üttem, ütled, ütte, üttük, üttétek, üttek*; a többit is így; Ada Nyr. XXVII. 403, 409; *köttem, köttel, kötött, köttönk, köttetek, köttek*; *köttem, kötted, kötté, köttük, köttétek, kötték*; ugyanígy: *fut, jut, nyit, vet, üt*; Palócság Nyr. XXII. 461, 464; l. még Heves m. NyF. XVI. 20; *üttem, ütted, ütte* Fogaras Nyr. XLII. 109; *üttem, köttem, elvettem, futtam* Gyergyó Nyr. XXXV. 192; *futtam, üttem, köttem* Csikszentdomonkos Nyr. XXXII. 192; l. még hasonlókat Nagybacon Nyr. XLV. 110; Halmagy NyK. XXXI. 386; Szakadát MNyv. VI. 307; l. még: *bocsáttam, bocsátál* stb. Mátészalka Nyr. XXVI. 544.

Az *-at, -et* képző esetében csak néhány elszigetelten fejlődő hangzónélküli alak maradt meg: *hitvès, sè ète, sè ita; éttében, holtig, jártában-keltében, fogytán, léptén*-nyomon, *láltára, neveltében* NyH.⁶ 88.

Megnyúlt a hangzó a népnyelvi szakadát, hófuját alakokban, melyeknek *á*-ját SIMONYI az *-ás* képzőből magyarázta. (Vö. TMNy. 479; Nyr. XXXVI. 244.)

Mellözve néhány csekélyebb jelentőségű vagy nem eléggé tisztázott (pl. *-dék* ∞ *-dok, -éék* ∞ *-ok*) igéből való névszóképzőt, foglaljuk össze röviden azokat a tanulságokat, melyek a tárgyalt esetekből tő-

véghangzóink általános fejlődési törvényeire vonatkozólag kikövetkeztethetők: A *v* tövű igék után következő nyílt hangzó magyarázza meg a *-vény* és *-mény* képzők előtti nyílt *e-t* a *-vány* és *-mány* előtti *o-val* szemben, azonkívül itt kereshető az *-at*, *-et* képző nyíltságának oka is. Gyakran szerepel itt is a nyílthangzós *s* az ezt részben megelőző középzártságú illeszkedés is, mellyel a föltételes mód jele *s* ezzel kapcsolatban a főnévi igenév képzője előtt mutatkozó nyílt hangzót is lehet megmagyarázni. Így vált egészen külön a főnévi igenév az *-n* képzőtől és 3. személyű igeragtól, melyek előtt a zárt *s* az ezt követő középzártságú hangzók váltak kiegyenlítődéssé folytán általánossá. A tövéghangzók kiesésének szempontjából a múlt idő *s* a melléknévi igenév *t(t)* képzőjének története mutatja világosan, mint terjedt át a hangkiesés azokból az esetekből, melyekben hangtörvényszerű, mind tágabb és tágabb területekre.

X.

Az igeragok között az *-n* és a *-nak*, *-nek* ragokon kívül szerepe van még a tövéghangzónak az egyessz. 1. sz.-ű *-k* és *-m*, 2. sz.-ű *-d*, *-l*, *-sz*, *-lak*, *-lek*, a többessz. 1. sz.-ű *-nk* s 2. sz.-ű *-tok*, *-ték*, *-tők* igeragok előtt.

Mind e ragok előtt, amennyiben van hangzó, sajátoságos kétirányú kiegyenlítődést látunk, melyet azonban másféle analógiás hatások nem engednek egészen érvényre jutni. A jelentő mód jelen idejében *s* a régi jövő időben általában középzártságú tövéghangzó állapotik meg, így egyes ragok előtt a *v* tövek után is, a felszólító módban *s* a múlt időben viszont nyílt a tövéghangzó.

Így az első csoportba tartozó igealakokat legrégebb emlékeinkben zárt tövéghangzóval is találjuk. Példák: *ozuk* ÓMS.; *wrółuck* Virg.-k. 100; *wrulck* Virg.-k. 67; *werethul* ÓMS.; *emdul* HB.; *dichekudul* Virg.-k. 66; *meg koronasztatul* Winkl.-k. III. 362; *eliz* 'élsz' Lobk.-k. I. 344; *tudum*, *e[m]elrum* KTSz.; *atallum* Németújv. Gl.; *Megmosum* M. A. 3 NyK. XXIV. 216, 217 (vö. MELICH: MNyV. IX. 301); *ketelkudum* Ers.-k. III. 318; *reemmenkudum* Ers.-k. III. 318; *gondolkodum* Fest.-k. 251; *gyu-niwrkudum* Virg.-k. 67; *ulud* ÓMS.; *giuzud* Virg.-k. 91; *terhelletud* kirg.-k. 91; *viendutuk* Virg.-k. 32.

A felszólító módban ugyanekkor már középzártságú a tövéghangzó, amint ezt a HB. *uimaggomuc* alakja mutatja.

A felszólító módban a nyílt hangzót tehát középzártságú hang előzte meg éppúgy, mint a *v* tövű névszókknál. Mivel most a felszólító mód jele eredetileg **-γ* volt, tehát ugyanaz a hang, mint a *v* tövek egy részében, melyből *j-n* keresztül fejlődhetett a *z* akkor, amikor az előtte való tövégi magánhangzó kiesett, lehetséges, hogy ebben a körülményben kell a tövéghangzó e módosulásának okát látnunk.

A múlt idő esetében későbbi analógiás alaklással van dolgunk, éppúgy mint a birtokos személyragok előtt is, *s* a nyílttáválás az ige-név melléknévi természetével függ össze. Esetleg eredetibb zártabb alakoknak tekinthetők a következők: *weetkeztóm* Ers.-k. I. 537; *yelenttőd* Vészpr.-k. I. 109. A ma néhol *á* után előforduló *o* (pl. *lítottm*

Szigetköz, NyF. 10) újabb hangváltozás eredménye; a moldvai csángók-nál pedig többeli o után itt is o van; pl. *bontottom, dobtom* stb. Nyr. XXXVII. 200. Hasonló esetek találhatók e nyelvjárásokban a felszólító módban is; pl. *csinájjok* Szigetköz. NyF. XXXVIII. 10.

A jelen és jövő időben a ritkán előforduló nyilttáválás nyilthangzós illeszkedés következménye; pl. *Akarade* Debr.-k. V. 584 (∞ *Acarode* uo. 585); *lakozandal* Bécsi-k. I. 2. Mai *e*-ző nyelvjárásainkban *ë* helyén itt is *e* van, a Királyhágón túl pedig *o* helyén is rendszeren *a*. Pl. *adam, kötem* Domokos Nyr. XLII. 10, 11; *tudam* Lozsád Nyr. XXII. 409; *köszenem* Alsófehér m. Nyr. XXV. 346; *küdem, tudhatam, választam* Szóvata NyF. XIII. 27; Tárkányban azonban *ë* után *ë* maradt; pl. *kéték, de ülek, rugam* Nyr. XLIII. 162.

Ezt az általánosabb jellegű fejlődést azonban az egyes ragok előtt egyéb analógiás alakulások módosították, azonkívül sok esetben kiesett, egyes esetekben pedig megnyúlt a tövéghangzó.

A *-d* személyrag előtt a jelentő módban csak ritkán esett ki a tövéghangzó; kódexeink korában néha az *e* kérdőszóeska előtt *d* után: *ladde* Debr.-k. III. 517 (∞ *latode* 521); *tudde* Ap. mélt. 32; *Tude* Virg.-k. 61; s a *-hat, -het* képző után: *tanolhad* Guary-k. 64; *nithhad* Debr.-k. III. 419. Mai nyelvjárásainkban is *-d, -t* után fordul elő hasonló változás: *ládd* ,látod' Kecskemét, Nyr. IX. 361; Mátýusföld Nyr. XX. 119; Mátészalka Nyr. XXVI. 499; *tudhadd, várhadd* Répcevidék Nyr. XX. 370; *vihedd* Ada Nyr. XXVII. 409.

Nyelvemlékeink korában nagyrészt megvan még a tövéghangzó a felszólító módban is, *-d* előtt (vö. pl. *kynuhhad, thekunched* ÖMS., *viselled, turied, weged* KTSz.). A hangzó kiesése itt analógiás alakulás eredménye, melynek kiindulópontja kódexeink adatai alapján az *sz-szel* bővülő *v* tövek. Ezek eredetileg ugyanis magánhangzóra végződtek (*te-, le-* stb.; vö. KRÄUTER: NyK. XLII. 317), a felszólító γ módjel az utána következő hangzóval a magánhangzóhoz járult s azután ezzel együtt hosszú magánhangzová olvadt össze egész hangtörvényyszerűen (l. előbb). Mivel pedig az egytagú *-d* végű igék analógiájára *gy-és* felszólítójuk is keletkezett, a *téd > ted* ∞ *tegyed* félek hatása alatt a többi igéknek is kettős felszólító alakjai keletkeztek, melyekhez később jelentésbeli különbség is járult. (Bővebben l. MNyv. XXI. 40).

A hajdudorogi nyelvjárásban előforduló *mondtád, megirtád, láttád* féle megnyúlt hangzójú alakokat a TMNy. (615) a *mondtal* stb. félek analógiás hatásával magyarázza.

A többesszámi *-tok, -ték, -tök* rag előtt is végbement a kétirányú fejlődés, ez a *v*-tövekre azonban már nem hatott, mert az olyanféle alakokban, mint pl. *hiotoc* Bécsi-k. I. 3, az *o* a *v* magánhangzová válása folytán keletkezett *u* hang fejleménye. A mult időben és a felszólító módban a nyilt hangzó meg is maradt minden esetben. Az ilyen eset, mint *ne feljöttek* Weszpr.-k. I. 90, talán még a felszólító mód régiebb középzártságú tövéghangzójával van összefüggésben (Vö. MELICH: MNyr. IX. 252). Középzártságú *ë*-vel olvasható az ÖMS. *keguggethuk* alakja is. A jelentő mód jelen idejében egyszerű mássalhangzó után már kódexeink korában is hiányzik a hangzó. Gyakran megvan azonban még két mássalhangzó után (pl. *költőtök* Döbr.-k. 208; *mondotok* Ap. mélt. 110; Dom.-k. 306; Döbr.-k. 27, 217, 312; Erdy-k. 188, 232; Lányi-k. I. 134; Piry-h. 1; Winkl.-k. I. 307; *mondotoc* Bécsi-k. II. 225;

III. 321; Münch.-k. 56, 57, 84, 87, 103, 136, 142; Nád.-k. 218; *zantotok* Virg.-k. 51; *tartotok* Ers.-k. I. 217; Lányi.-k. I. 158); a későbbi hangzóvesztőket és az eredetileg két mássalhangzóra végződő *-ít* képzős alakokat is ideszámítva (pl. *aianlotoc* Bécsi-k. III. 321; *Enekletek* Ap.-k. I. 12; *enekletők*-Nád.-k. 407; *eeneklőtők* Ers.-k. I. 241; *forbatlotoc* Bécsi-k. II. 209; *gakorlotok* Birk.-k. 3; *haborgotoc* Münch.-k. 80; *teuölgötők* Erdy-k. 431; *teuölgötők* Erdy-k. 436, 654; *vezteglötők* Jord.-k. 38; *alaitotoc* Münch.-k. 195; *közörítők* Veszpr.-k. I. 94; *ordeytotoc* Nád.-k. 91), továbbá kettős mássalhangzó után (pl. *allotoc* Münch.-k. 50; *allotok* Ap.-k. I. 103; Döbr.-k. 212, 291, 336, 364; Fest.-k. 209; Keszth.-k. 370, 374; Szék.-k. VI. 364; *allothok* Fest.-k. 132; *aallotok* Sánd.-k. 21; *bezelletek* Ap.-k. I. 2; *hallothok* Ers.-k. I. 160; *hallotok* Ap. mélt. 48; Veszpr.-k. I. 77; *hallotoc* Münch.-k. 125, 134; *itelletek* Ap.-k. I. 2; *zallotok* Debr.-k. I. 202; Erdy-k. 233; *vallotok* Ers.-k. I. 3; Veszpr.-k. III. 149; *vallotoc* Münch.-k. 63, 100, 173). Tövéghangzóval fordul elő a régi jövő idő is: pl. *adandotoc* Münch.-k. 121; *aianlandotoc* Bécsi-k. III. 321; *allandotok* Corn.-k. 403; *eiendötóc* Tel.-k. I. 207; *eelendőtők* Ers.-k. I. 182; *efendötők* Erdy-k. 575; *fogyatkozandotok* Döbr.-k. 362; *fordulandotok* Keszth.-k. 10; *ylletendötők* Ers.-k. I. 241; *kerendetek* Döbr.-k. 394*; *lakožandotoc* Münch.-k. 159; *latandotoc* Münch.-k. 159; *leendötők* Erdy-k. 83; Kaz.-k. I. 8; *maradandothok* Ers.-k. I. 183; *menendötők* Jord.-k. 33; *merendötek* Döbr.-k. 353; *mondandotoc* Münch.-k. 46, 52; *zejetendötők* Ers.-k. I. 206; *zeretendötek* Ers.-k. I. 229; *tartandotok* Erdy-k. 57; Ers.-k. I. 241; *thantoryttandothok* Ers.-k. I. 191; *terendötők* Erdy-k. 552; *vallandotok* Debr.-k. I. 70; *vetendötóc* Nád.-k. 670; *weetendötők* Ers.-k. I. 206; *veethközendőtők* Ers.-k. I. 191.

Mai nyelvjárásainkban itt-ott ingadozást látunk a hangzóvesztők-nél (pl. *ugrotok* Heves m. NyF. XVI. 20; *döglötök*, de *ugortok*, *söprötök* ∞ *söprötök* Nagykanizsa NyF. XLVIII. 28), egyébként a többi ige analógiás hatása következtében két és kettős mássalhangzó után is rendszerint hiányzik a hangzó; pl. *montok* Mátészalka Nyr. XXVI. 499.

A felszólító *-játok* s a tárgyias jelentő *-játok*, *-itek* analógiás keletkezését alaktani tanulmányok már tisztázták. (MELICH; MNyv. IX. 1; SZINNYEI: MNyv. XI. 1).

Az *-l* személyrag előtt mai nyelvjárásaink néhol *u*, *ü*-t ejtenek, az *l*-et itt azonban rendszerint nem ejtik, az *u*, *ü* pedig gyakran meghosszabbodik; pl. *olvasu*, *keresü* Órség Nyr. VII. 420; *észü*, *sekszü*, *vetü* Mátyusföld Nyr. XX. 30; E zártabbaválás az *l* hanggal van összefüggésben. A felszólító módban és a mult időben az *l* előtti *a*, *e* megnyúlt. Hogy eredetileg nyílt hang volt előtte, azt régi nyomtatványaink is bizonyítják. (TMNy. 60); a megnyúlás újabb létrejöttére pedig egyes mai nyelvjárásaink mutatnak, melyekben rövid hangzót ejtenek. Pl. *attal*, *hajottal*, *öregettel*, *nyertel*, *kértel*, *véttel* Borsód m. TMNy. 60; *adtal*, *jádzottal*, *adjal*, *jádzzal* Palócság, Gömör és Borsód m. Nyr. XXI. 361, XVIII. 503; TMNy. 596; *nyertel*, *kértel*, *ettel*, *vittel*, *vettel*, *törtel* Abauj m. NyF. XIII. 36. A hangzó megnyúlását SZINNYEI a potló nyújtás útján keletkezett *vártá* féle alak hatásából, (Nyr. XX. 237), SETÁLÁ az *írál*, *írnál*-féle alakok analógiájával (TuM. 142) magyarázza, míg HORGER ezt az igealakot is a hangzórövidítő tövek keletkezésével (*l*, *r*, *n* előtti nyúlás, MNyv. X. 116.) hozza összefüggésbe. Ez utóbbi magyarázat alapján az *adtál* ∞ *adtalak*, *adjál* ∞ *adjalak* ugyanolyan váltakozás volna, mint *kanál* ∞ *kanalat*, *födél* ∞ *födelet* stb. A hangzó meghosszab-

bodását egyébként nyelvemlékeink adatai is visszatükröztetik; pl. a Keszth.-k.-ben: *myuelketteel* 108; *gyetreteel* 108; *tetteel* 340.

A *-lak, -lek* rag előtt a felszólító módban és a múlt időben megtaláljuk a tövéghangzót, mely itt is nyílt. A jelen és jövő időben a tövéghangzó már kódexeink korában is elég ritka. Példák: *aldolak* Döbr.-k. 121; *kwnyudeytelek* Szék.-k. VI. 363; *mondolak* Döbr.-k. 416; (∞ *mondlak* uo.); *tanytolak* 79; *hivandolak* 178, 215; *mosandolak* 315. Egyébként két mássalhangzó után is rendszeren hiányzik a hangzó. Pl. *álllak* Debr.-k. I. 97; *kyldlek* Érty.-k. 167; *kerdlek* Debr.-k. IV. 499; *mentlek* Tel.-k. I. 185. E körülmény oka elsősorban az, hogy a legtöbb ige jelen idejében *-sz* a 2. személy ragja, s így a *-lak, -lek* rag a legtöbb igéhez mindjárt ebben az alakjában járult. Hogy azután a *-lak, -lek* előtt nyílt hangzó kezd már a régi nyelvben itt-ott feltünni (pl. *mondalak* Érty.-k. 231; uo. *mondlak* is), ez már a felszólító mód és a múlt idő analógiás hatásából magyarázható, melyhez még a főnévi igenév és a feltételes mód hatása is járulhatott. Abból a körülményből, hogy a *-lak, -lek* előtt a felszólító módban és a múlt időben nyílt hangzó állapotodott meg, magyarázható nyílthangzós illeszkedéssel magának a ragnak nyílt hangzója is.

Mai nyelvjárásainkban nagyrészt a hangzónélküli állapotodott meg, egyes szavakban azonban több helyen nyílt hangzót is találunk. Így váltakozik pl. a *mondlak* ∞ *mondalak* ejtés. (TMNy. 231.) Heves m.-ben viszont ilyen alakokat is találunk: *tartolak, bántolak, taszttolak* NyF. XVI. 7., amelyek régi maradványok is lehetnek.

A *-sz* rag tulajdonképpen a *tesz, lesz* félek *-sz* képzőjével azonos (vö. BUDENZ, U. A. 345, SZARVAS: Nyr. III. 20), vagyis a gyakorító *-szszel*. Ehhez egyébként a tövéghangzó szempontjából is teljesen hasonló fejlődést mutat. Mindazokban az esetekben u. i., mikor tövéghangzó van, az nyílt éppúgy, mint az *-asz, -esz* ($\succ$ *-ász, -ész*) képzés esetében. (l. NyH.⁶ 61). A tövéghangzó megléte vagy hiánya szempontjából egyébként nyelvemlékeink nagy ingadozást mutatnak. Nincs tövéghangzó a *v* tövekben; pl. *fekusz* Ers.-k. III. 549. Egyszerű mássalhangzók után az esetek nagy részében szintén hiányzik. Példák: *adcz* Keszth.-k. 399; *akarz* Ers.-k. I. 78; *atkoz* Tel.-k. II. 265; *engedz* Láz.-k. IV. 54; *feleczel* Nagysz.-k. 79; *fuldalz* Nagysz.-k. 66; *elz* Ers.-k. I. 33; *hatsz* Érty.-k. 509; *halgatz* Ers.-k. I. 76; *hiz* Münch.-k. 190; *iarz* Horv.-k. 258; *keresz* 'keresz' Ers.-k. III. 318, 320; Tel.-k. I. 89; Veszpr.-k. III. 120; *keresz* Münch.-k. 213; *keuanz* Tel.-k. I. 75; *kótöz* Tih.-k. 10; *lez* Tel.-k. I. 41, 106; *maratz* Érty.-k. 18; *maradcz* Keszth.-k. 426; *nyerz* Dom.-k. 52; *oluaufz* Debr.-k. VI. 630; *zeretz* Ers.-k. I. 74; *zolgatz* Horv.-k. 236; *zolz* Horv.-k. 10; *zülz* Nagysz.-k. 279; *teez* Ers.-k. I. 3*; *tezs* Döbr.-k. 426; *tué* Tel.-k. I. 136; *wlz* Ers.-k. I. 35; *ézenz* Döbr.-k. 98; *werz* Ers.-k. 92; *vez* Tel.-k. I. 193; *vyzz* Érty.-k. 639; *uiz* Tih.-k. 10.

Néha azonban egyszerű mássalhangzó után is van tövéghangzó. ami régi maradványnak tekinthető. Pl. *akaraz* Lobk.-k. II. 92; (de *akarz* uo. 118); *bočataz* Guary.-k. 84; *boczataz* Batthy.-k. 142; *ymadaz* Kriszt.-é. 15; *terez* Göm.-k. 57; *ylez* Göm.-k. 52; *lezez* Jók.-k. 145; *lészesz* Kár.: Bibl. I: 183; (egyéb példák főképp az *szszel* bővülő *v* tövek köréből TMNy. 228; SIMONYI: Nyr. XXXIV. 3). Talán a kettős *ll*-es igetők analógiás hatása őrizte meg a tövéghangzót a *zolaz* alakban (Bécsi.-k. I. 81; Bod.-k. 25; Döbr.-k. 107; Érty.-k. 196; Ers.-k. III. 336; Keszth.-k. 126;

Lobk.-k. I. 320; III. 236; Nád.-k. 238, 358; Winkl.-k. I. 193; .de *zol*z Tih.-k. 230, 248).

Rendszeren megvan a tövéghangzó két mássalhangzó után. Példák: *aldaz* Döbr.-k. 198, 276; Keszth.-k. 306; *aaldaz* Keszth.-k. 7. Kulcs.-k. 8; igen gyakori az -*and*, -*end* képzős jövő idő után, pl. *adandaz* Döbr.-k. 184; *akarandaz* Corn.-k. 104; Debr.-k. VI. 627; *aldandaz* Csem.-t. 15b.; *hallandaz* Döbr.-k. 153; *leyendez* Dom.-k. 212; *terendez* Jók.-k. 38; -*aszt*, -*eszt* képző után, pl. *zakasztaz* Csem.-t. 1a; *valasztaz* Ap.-k. I. 15. *bantaz* Nád.-k. 315; Virg.-k. 55; *ertez* Corn.-k. 263; Lobk.-k. II. 100; *fekvez* Tel.-k. II. 253; *foftaz* Tel.-k. I. 44; *gyeytez* Keszth.-k. 163; *góítez* Döbr.-k. 286; *gyevetez* Horv.-k. 256; *kayaltas* Pozs.-k. I. 9; Thewr.-k. I. 19; *kerdez* Bécsi-k. II. 120; Debr.-k. II. 241; Nád.-k. 196; Veszpr.-k. I. 72; *kerengez* Dom.-k. 52; *kezdes* Szék.-k. VI. 343; *kezdez* Debr.-k. III. 445; Vitk.-k. 4; *kýldez* Csem.-t. 20b; *mondaz* Ap. mélt. 8; Debr.-k. III. 335; IV. 493; Dom.-k. 220, 306; Döbr.-k. 437; Kaz.-k. I. 176; Nád.-k. 226; Tel.-k. I. 102; Tih.-k. 313; Virg.-k. 84; *mondaž* Münch.-k. 66; *mondaaz* Sánd.-k. 22; *mentez* Csem.-t. 1a; *ohaytaz* Tel.-k. I. 27; *ohaitaz* Lobk.-k. III. 236; *evttez* Dom.-k. 226; *tartaz* Batthy.-k. 199; Döbr.-k. 28; Ers.-k. I. 543; Guary.-k. 129; Kulcs.-k. 19; Nád.-k. 40, 60; Péld.-k. II. 51; Winkl.-k. I. 127; *tekentez* Keszth.-k. 82; Tel.-k. I. 25; *Teremtez* Kulcs.-k. 254; *tyltaz* Erdy-k. 655; *toldaz* Ap.-k. I. 7; Döbr.-k. 119; *tóltez* Döbr.-k. 32; *teltez* Keszth.-k. 24; Kulcs.-k. 25; *Jubólthez* Ers.-k. I. 30; *vertengez* Nád.-k. 78; *veztez* Ers.-k. I. 186; Lobk.-k. I. 294; *veztez* Döbr.-k. 222; Erdy-k. 652; *vonjaz* Corn.-k. 14; Csem.-t. 1a. Ide tartoztak eredetileg az -*ít* képzős igék is; l. pl. *alítaz* Debr.-k. I. 152; *aleyjaz* Guary.-k. 1; *bewóyitez* Ers.-k. I. 146; *eleghejitez* Csem.-t. 1a; *eleueneitez* Ap.-k. I. 115; *kezereyitez* Dom.-k. 59; *kózelítez* Debr.-k. V. 587*; *zabadytaz* Ers.-k. I. 47; *tanítasz* Batthy.-k. 333; *tyz-tuytaz* Ers.-k. I. 117; *ulagofítasz* Batthy.-k. 29. Ugyancsak ide tartozott a hangzóvesztők nagy része; pl. *chawargaz* Erdy-k. 468; *eerdemlez* Szék.-k. I. 134; *erdemlez* Erdy-k. 543; *feenlez* Thewr.-k. I. 252; *fenlez* Virg.-k. 66; *hailaz* Döbr.-k. 165; *haylaz* Keszth.-k. 239; Kulcs.-k. 222; *keffergez* Kaz.-k. I. 119; *merteklez* Göm.-k. IX. 168; *orzaglaz* Czech.-k. 87; Ers.-k. I. 33; Göm.-k. V. 323; Láz.-k. VI. 188; Lobk.-k. I. 344; III. 255; Nagysz.-k. 210, 212; Pozs.-k. I. 15, 16; II. 34; III. 52; Tel.-k. II. 263; Thewr.-k. I. 32; *orzaglaf* Tih.-k. 384; *vezzerlez* Kulcs.-k. 66. Megvan a hangzó kettős mássalhangzó után is; *allaz*-Csem.-t. 10b; Debr.-k. II. 275; Jók.-k. 149; Ers.-k. I. 273; III. 351; Láz.-k. V. 263; Marg.-l. 73; Nagysz.-k. 140; Péld.-k. I. 7; Vitk.-k. 34, 35; *allas* Lobk.-k. II. 61; *aallaz* Fest.-k. 407; (*alaz* Vitk.-k. 33); *bezellez* Horv.-k. 244, 249; *bezellez* Münch.-k. 175, 205; *feddez* Debr.-k. V. 561; Nád.-k. 498; (*figez* Lobk.-k. I. 345); *hallaz* Döbr.-k. 43; Ers.-k. I. 257; Láz.-k. IV. 100; Marg.-l. 19; Nagysz.-k. 349; *predycallaz* Ers.-k. II. 435; *-zallaz* Münch.-k. 34; *vallaz* Ap.-k. II. 158; Bécsi-k. II. 142; Bod.-k. 11, 14; Debr.-k. III. 446; Jók.-k. 6; Lobk.-k. I. 10, 13, 291; Nád.-k. 238; Szék.-k. II. 243, 278, 298; Tel.-k. I. 124; Vitk.-k. 33; *uallaz* Kaz.-k. I. 26; *vallaz* Münch.-k. 49, 91*; *wallaz* Ers.-k. I. 87; (*valaz* Vitk.-k. 35).

Csakhamar azonban megindul a tövéghangzóknak e csoportokból való eltűnése is (vö. pl. *orzagolz* Thewr.-k. I. 87; *leendz* Szék.-k. III. 313), míg ma nyelvjárásaink nagy részében a hangzó minden esetben kiesett, az -*sz* rag helyét pedig igen sok alakban -*l* foglalta el. Régi maradványok: *nézzsz* Nagybacon, Nyr. XLV. 110; *gyalászzsz*, *olvas-sz*,

keres-sz, hisz-sz, visz-sz, lész-sz Halmagy NyK. XXXI. 386; *hozzs, léssz, vissz* Szakadát, MNyv. VI. 6. Mátyusföldön *léssesz* ∞ *lésszész* féle váltakozás is előfordul. (Nyr. XX. 26.)

A többes l. személyű *-unk, -ünk* rag fejlődése azonos a hasonló hangzású birtokos személyrag fejlődéséhez. (Vö. *uimaggomuc* HB.) A HB. *vogmuc* példájában a tővéghangzó a két nyílt szótagos törvény értelmében *-m* előtt kiesett, e kiesési folyamat azonban csakhamar véget ért, mivel a tővéghangzó középzártságú (*o, ü, ö*) és zárt (*u, ü*) alakban a rag alkotórészévé vált. Kódexeinkben e kétféle forma váltakozik hasonlóan a megfelelő birtokos ragok váltakozásához. Itt is előfordul hasonló megnyúlás, pl. *fiwthamoonk* Fest.-k. 42; *fohazkodoonk* 603; (később pl. KÁLDYNÁL ÉS PÁZMÁNYNÁL *-ünk, -ünk* alakban, TMNy 603.). Ma itt is az *-unk, -ünk* alak a legáltalánosabb, de előfordul középzártságú hanggal is (pl. *vesztettünk* stb., Göcsej Nyr. XIII. 213), sőt nyílt hangzóval is (pl. a Felső-Órvidéken, Nyr. XXXII. 84 s a Répcevidéken Nyr. XX. 365). Ez utóbbi változatok keletkezésére a *vártam, várjam* féle első személyek lehettek hatással. A palóc nyelvjárásokban itt is kettőshangzót találunk, pl. *verőnk, étőnk, állőnk* Nyr. XXII. 219).

Végül meg kell említeni, hogy néhány igében a tővéghangzó átcsapott magas hangból mélyhangba (*csípok* stb. Ada Nyr. XXVII. 403 s a Dunától keletre eső vidékeken *nytrok* stb.; de: *nyirék* stb. Nagybacon Nyr. XLV. 68; Csikszentdomonkos Nyr. XXXII. 277; vö. TMNy. 70).

A magyar igeragok előtti tővéghangzó fejlődésében tehát nagy szerepe van a teljes kiegyenlítődesnek, ennek kiindulópontja azonban ugyanoly analógiás hatások, amilyenek szóképzésben és szóragozásban egyaránt nemcsak az igék, hanem a névszók körében is megfigyelhetők.

*

Foglaljuk végül össze mindazokat az általánosabb törvényszerűségeket, melyek tővéghangzóinknak az egyes képzők és ragok előtt való fejlődéséből kikövetkeztethetők:

1. Régi szótöveink közül azok, amelyek hosszú magánhangzón végződtek, ezt a hosszú hangzót képzők és ragok előtt továbbra is megőrizték még azután is, hogy a szó végén megrövidültek.

2. A rövid magánhangzókra végződő szótövekben a rövid hangzók a szó végén *u, ü, i, j*-be mentek át. Hogy ez a kiegyenlítődes általában a képzők és ragok előtt is végbement, azt a példák hosszú sora bizonyítja. Ügyszólván minden képző és rag előtt, melyek legrégebb nyelvemlékeinkben előfordulnak, a legkülönbözőbb idetartozó szótövek után megtaláljuk e hangzók írásbeli jeleit. Az *i* hangnak *u*-vá fejlődése (vö. Gombocz: NyK. XXXIX. 262.) már igen korán végbemehetett. E hangzók a régi képzők és ragok előtt a szóvégekről való lekopásuk után is megmaradtak kivéve azokat az eseteket, amelyekben a hangtani helyzet vagy az analógia, melyek már a lekopás előtt is kezdtek érvényesülni, kiesésüket képzők és ragok előtt is előmozdította. Az *u,*

ü, i az egy fokkal nyiltabbá válás törvénye értelmében később *o, ö, ő*-vé vált, melyek helyét azonban számos esetben nyílt *a, e* foglalta el.

3. A tövéghangzók *e* nyílttá válásának egyik forrása gyanánt régi szótöveink harmadik csoportja tekinthető, t. i. azok a szótövek, melyek legrégebb nyelvemlékeink korában kettőshangzón végződtek. Ezekben a szavakban ugyanis a képző vagy rag egyes esetekben egyenesen a kettőshangzóhoz, illetőleg az ebből keletkezett hosszú magánhangzóhoz járul, az esetek nagy részében azonban a kettőshangzót még egy rövid magánhangzó követi, mely a XIV—XV. sz.-tól kezdve rendszerint nyílt *a, e*, legrégebb emlékeinkben középzártságú *o, ő*. Mivel e kettőshangzók második tagja félhangzós *u, ü* vagy *i*, az utánuk következő rövid hangzó középzártságú voltának oka a legnagyobb valószínűség szerint az elhasonulás.

a) Ide tartozik elsősorban számos névszó, a későbbi úgynevezett *v* tövek egyes csoportjai s az *-ü, -ü* végű szavak. E névszók legrégebb emlékeinkben általában középzártságú hangzót vesznek fel képzők és ragok előtt, pl. *Ovos*- 1337; *auos*- 1346; *Avos* 1467; *doruos*- 1367; *Fiod*-, *fiod*- XIII. sz.-i okl. 6-szor; *Fyod* 1318; *fyom fiodum* ÖMS.; *Homvos* 1314; *Houodi*, *Houos*, *Howos* XII. sz.-i okl. 4-szer; *chovos*, *houos*. *Howos* XIII. sz.-i okl. 3-szor; *Luos*- 1247; 1245/1270; (olv. *luos* ?); *Louos*- 1245; *Lowos* 1356; *Oduos* 1335; *oduos* 1344; *Zoruos*-, *Zorvos* XIII. sz.-i okl. 4-szer; ezeknek megfelelőleg általában *é*-vel olvashatók pl. *Fyues* 1268/1347; *Quues* 1282 k.; *kues*, *cues* 1055; *cuest[i]* 1055; (olv. *küüés* ?); *Kuues* 1291; *Kuechus*- 1337; *uluues* 1055; *Vluos* 1093/1399. A XIV. sz.-ban megindul a nyiltabbá válás s a XV—XVI. sz.-i nyelvemlékeinkben a *v* tövű névszók már általában nyílt *a, e* hangzót mutatnak. Pl. *Auas* 1406; *Awas* XV. sz.-i okl. 3-szor; *Daruas*-XIV. sz.-i okl. 2-szer; *Fyad*- 1478; *Fyas* XV. sz.-i okl. 10-szer; *fiak*-Nád.-k. 5; *fiam* Jók.-k. 13; *hanuaz*- Marg.-l. 45; *hamwat* Lányi.-k. II. 360; *-hacas* 1294/1334; *hawat* Keszth.-k. 404; *havan* Pann. megv.; *-hanas*, *-hacas*- XIV. sz.-i okl. 8-szor, XV. sz.-i okl. 13-szor; *Iffiak* Döbr.-k. 228; *ifab* Münch.-k. 147; *Ifak* Tih.-k. 282; *yffyat* Ers.-k. II. 562; *lassab*-Debr.-k. I. 54; *lassan* Bod.-k. 22; *Luas* 1357; *lowad*-Érdy.-k. 265; *lovan* Pann. megv.; *Oduas*- 1439; *Zaruas* s vált. XIV. sz.-i okl. 7-szer, XV. sz.-i 5-ször; *Zaruad* 1329; *zaruam*- Ap.-k. I. 52; *zaruak* Bécsi.-k. II. 226; *Tallas* 1389; *Tollas*, *Thollas* XV. sz.-i okl. 3-szor; *Tallas* 1429; *tavas*, *tovas* Calep. 324; különösen korán lép fel *a* az ilyenekben: *Buryas*- 1231; *Hothyas* 1282/1365; *Hathyas* s vált. XIV. sz.-i okl. 2-szer; *Hozzas* 1386; *Hozzas* 1386; magashangúak: *bevebb*-Döbr.-k. 345; *beuen* Corn.-k. 323; *bewelked*-Lobk.-k. I. 310; *fyuek* Fest.-k. 384; *fűek* Döbr.-k. 227; *fűuet* Münch.-k. 77; *hywebb*-Érdy.-k. 242; *hívek* Döbr.-k. 342; *Jwes*, *Ywes* XV. sz.-i okl. 4-szer; *yuem* Kules.-k. 106; *yneth* Kules.-k. 31; *keduez*-Nád.-k. 334; *könuez*-Nád.-k. 103; *könuec* Bécsi.-k. 149; *kevyvet* Dom.-k. 18; *kőuez*-Debr.-k. I. 62; *kőuet* Bécsi.-k. II. 299; *keuek* Jók.-k. 3; *könnyeb*-Ers.-k. III. 396; *könned* Bécsi.-k. II. 271; *kyńnen* Debr.-k. V. 578; *műed*-Bécsi.-k. I. 5; *mies*, *míves* SchlSz.; *műuet* Bécsi.-k. I. 288; *neuek*-Bécsi.-k. I. 117; *neuem*-Bécsi.-k. I. 84; *nelvek*-Döbr.-k. 336; *Nyelwes* Keszth.-k. 387; *nelved*-Nád.-k. 201; *neluet* Guary.-k. 12; *cowek*- 1560; *Ewedez* Keszth.-k. 113;

zined Debr.-k. I. 24; *zuet* Bécsi-k. II. 102. Mindez esetekben rendszerint nyílt a tövéghangzó mai nyelvjárásainkban is.

A hangzó hiánya az ide tartozó esetekben főképp azzal függ össze, hogy a szó végén a kettőshangzó hosszúvá változott. Amint már most a képzős és ragos alakok befolyásolhatták az alanyeset alakulását (pl. a *szarv, könny, könyv, nyelv, ölyv* féle szavakban), ugyanúgy hatott az alanyeset a képzős, ragos alakokra is; pl. *yfyuczka* Ers.-k. III. 403; *hook* Fest.-k. 256; *iook* Nagysz.-k. 250; *lón* Székely: Krón. (TMNy. 323); *foof* Erdy-k. 420; *zook* Nagysz.-k. 145; *zof-* Corn.-k. 91; *faluc* Bécsi-k. I. 69; *faluchka* Dom.-k. 243; *fők* Tih.-k. 322; *zóló tón* Münch.-k. 202. Sok ilyen adat figyelhető meg mai nyelvjárásainkban is (l. pl. *faluk, fattyúk, hók, lót, lón, lúk, oduk, sók, szomjus, tók, tót, tóm, tód, tónk, tótok, csós, csúk, fúk, fem, fejem, könnyük, kómús, tón, tük* a közölt adatok sorából).

b) A *v* tövű igékben a *v* többnyire valamely képző fejleménye (vö. KRÄUTER: NyK. XLII. 317) s ez első sorban az *sz-szel* bővülő *v* tövek minden alakjában nem is terjedt el. A visszaható képzős igékben pedig a *v* rendszerint *u*-vá vagy *o*-vá vált. Magánhangzó van a *hiuni, iuttac, hyonotoc* (e példákat l. a VIII—X. fejezetben) féle igealakokban is. Igen sok esetben a *v* tövű igéknek ragtalan alakjában eredetileg a képző félhangzóvá (*u, ü*) válása következtében létrejött kettőshangzó hosszú magánhangzóvá változott, s ehhez járultak a képzők és ragok (pl. *jötök, jönek, tón, lón* stb.). Számos esetben a *v* tövű igék is beleilleszkedtek a többi ige alakrendszerébe (pl. *jövök* stb.). Mindazonáltal azokban az esetekben, amelyekben ilyen hatás nem volt, a *v* tövű igék egykori kettőshangzós töve után is nyílt hangzó jelentkezik, mely a XIII. sz.-ig bizonyára szintén középzártságú volt. Ilyen példák: *dyadalm-* Czech.-k. 190; *fuall-* Bécsi-k. I. 287; *vyadalom-* Pél-d.-k. II. 59; *hyedelm-* Ap.-k. I. 13; *iduedelm-* Birk.-k. 8; *yvuemen* Kulcs.-k. 96; *leweldöz-* Erdy-k. 546; *nevekődik* Nád.-k. 79.

c) Félhangzós *i*-re, illetőleg *u, ü*-re végződő kettőshangzó volt egykor a lativus *-i, -é* ragja, az *-i* melléknévképző, az *-ó, -ő, -ú, -ü* igenévképző, illetőleg melléknévképző, valamint azokban a képzőkben és ragokban is, melyeknek a lativusi rag a második tagja (*-ni, nyi*). Ezek után is vagy van még egy rövid magánhangzó a képzők és ragok előtt, vagy nincsen. Amennyiben van, az kódexeink korában mindig nyílt *a, e*, mely a XIII. sz.-ig bizonyára szintén *o, ö* volt. Ide tartoznak a *feljebb, beljebb* féle középfokok (pl. *belyeb* Horv.-k. 85; *felleb* Batthy.-k. 284; l. sok példát a II. fejezetben.), a *lelkiek, testiek, mostaniak* féle melléknévi alakok (pl. *lelkyek-* Nagysz.-k. 29; *maftanyat* Corn.-k. 320), az *annyi, ennyi, mennyi* *-nyi* képzős szavak egyes ragos alakjai (*annyan* Sánd.-k. 33; *ennyen* Erdy-k. 553; *valameńien* Münch.-k. 169), az *ü, ő, ö* melléknévképző sok alakja (pl. *allatouak* Bécsi-k. I. 104; *zúwéek-* Winkl.-k. I. 279; *zomoruuab-* Szék.-k. II. 243; *fanyaruas* Erdy-k. 406; *zinóet-* Bécsi-k. I. 67; *nemóuet* Münch.-k. 37; *zamuau* Corn.-k. 175; *zamouau* Ap.-k. I. 69; *egi wgiuuen* Ers.-k. III. 399), Ritkán fordul elő az *-ó, ő* igenévképző (pl. *kivánóak* M. A. TMNy. 279), valamint a *-ni* főnévi igenévképző után (pl. *yewnyed* Debr.-k. IV. 523). De a legtöbb idetartozó esetben megvan a hangzó nélküli alak is, az *-ó, -ő* igenévképző esetében, és a személyragozott főnévi igenév alakjaiban pedig ez lett általánossá. Ez utóbbi esetben a lativus ragja *o, é, ö*-vé lett, ugyancsak *é*-vé lett a *nek* = **neké* rag személyragozott

alakjaiban is (pl. *neköm* Czech-k. 6, de vö. *ennekym* Debr.-k. 492). Nem fejlődött kettőshangzó az *-atv*, *-etv* képző esetében. A *v* itt *u*, *ü*-vé változott (l. *chudaltus* K. T.; *Chudalatus* GyGl.), s ezért fordul elő még kódexeink korában is oly gyakran az *-at*, *-et* képző után *u*, *ü* (pl. *dragalatus* Bécsi-k. I. 26; *alazatuf-* Érdy-k. 34; sok példát l. a III. fejezetben), mely később *o*, *ö*, *ë*-be ment át.

d) A felszólító mód *-j* (o: *-j*) jele, mely eredetibb *-γ*-re megy vissza (l. NyH.^o 107), az igék tövéghangzójával egykor szintén kettőshangzót alkotott, s ezért találunk utána bizonyára régebbi közép-zártságú *o*, *ë* hangra visszamenő nyílt *a*, *e* hangzót.

4. E régi kettőshangzóra végződő tövek azonban csak egyik forrása nyílt tövéghangzóink létrejöttének. Nyelvemlékeink adatai egy másik igen lényeges forrásra is mutatnak. Ugyanis azt a megfigyelést tehetjük, hogy a nyílt *a*, *e* a régi kettőshangzós töveken kívül főképp olyan tövekhez szeret járulni, melyekben *a* (*ā*), *e* vagy *á* (*ā*), *ē* van. Alig van olyan képző és rag, amely előtt e nyíltangzós illeszkedés különféle példáit (melyek a mai köznyelvben gyakran hiányoznak) ne lehetne találni. Csupán mutatóul szolgáljanak itt a következő példák:

Agas 1265; *agas-* 1237; *agak-* Érdy-k. 103; *agat* Nagysz.-k. 66; *Agyas* 1353; *agyam-* Keszth.-k. 367; *agyat* Jók.-k. 3; *Agyagas-* XV. sz.-i okl. 2-szer; *Ayas-* 1319; *ayakak* Czech-k. 13; *Ayakas*, *Aykas* XIV. sz.-i okl. 6-szor; *ayakam* Marg.-l. 33; *almak* Bécsi-k. II. 118; *almat* Érdy-k. 42; *Almam* Döbr.-k. 163; *Almadoz* Ap.-k. I. 87; *angyalak* Ers.-k. III. 343; *appa/atalak* Jók.-k. 1; *Aranias* s vált. XIV. sz.-i okl. 7-szer (Később is igen gyakori); *araniaz-* Bécsi-k. II. 110; *aranat* Tih.-k. 28; *aztalan* Göm.-k. IX. 86; *Azak* Birk.-k. 2; *Baglyas* XV. sz.-i okl. 4-szer; *barmat* 1581; *Faydas* XV. sz.-i okl. 3-szor; *Farcas-* 1181; *Farkas* s vált. XIV. sz.-i okl. 12-szer; *Fazakas* 1370; *galambac* Münch.-k. 31; *Galambas* 1400 k.; *galambat* Münch.-k. 71; *Gallyas* 1442; *Galyas* 1467; *Gyalmas* s vált. XIV. sz.-i okl. 5-szor, XV. sz.-i okl. 4-szer; *habbak-* Szék.-k. 31; *hadak* Döbr.-k. 129; *Hagyapak* Ers.-k. 39; *hayak-* Ers.-k. I. 31; *hayad-* Ers.-k. I. 38; *Hayas* XV. sz.-i okl. 12-szer; *Halas* 1240 k.; *halak-* Marg.-l. 22; *halat* Marg.-l. 206; *-hangas* Nagysz.-k. 64; *Harangad* 1256; *Harmas* 1211; *harmak* Érdy-k. 187; *haznas* Münch.-k. 84; *Hassas* 'hársas' XV. sz.-i okl. 7-szer; *-hazat* Dom.-k. 63; *igazak* Nád.-k. 76; *yarmas* 1463; *iarmam-* Münch.-k. 34; *Kadas* 1470; *kadat* Láz.-k. IV. 66; *Kazalas* 1330/1505; *Kosaras* 1468; *kofarak-* Érdy-k. 446; *Labas* s vált. XIV. sz.-i okl. 2-szer, XV. sz.-i okl. 6-szor; *labam* Kules.-k. 134; *labas-* 1269; *Labatlan* 1322; *lancak-* Lobk.-k. I. 68; *langas* 1316; *langat* Ers.-k. I. 303; *Madaras-* 1337; *madarak* Keszth.-k. 406; *magam* Jók.-k. 35; *Magyalas-* 1397/1416; *-mayas* SchlSz.; *Mazas* XV. sz.-i okl. 2-szer; *Mocharas* 1467; *Nadas-* XIII. sz.-i okl. 6-szor, XV. sz.-i okl. 10-szer; *Nakas*, *Nyakas* XIV. sz.-i okl. 6-szor, XV. sz.-i okl. 6-szor; *nakad* Döbr.-k. 477; *-nakaz* Münch.-k. 40; *Nalás*, *Nyalas* XIV. sz.-i okl. 3-szor; *Nyarras* 1297; *Nyaras* s vált. XIII. sz.-i okl. 8-szor; *oldal-* lak Winkl.-k. I. 231; *oldal-*am Münch.-k. 224; *ollyatannak* Kules.-k. 293; *parancsal-* Weszpr.-k. I. 56; *pathvaras* 1468; *poharat* Döbr.-k. 314; *Rauzas* 1356; *safas* 1497; *Saytas* 1368; *sarat* Érdy-k. 218; *Sasad* 1349; *Sasas*, *Sassas* XIV. sz.-i okl. 3-szor; *zalak* Weszpr.-k. I. 108; *Zalas* 1484; *Zadaz-* Winkl.-k. I. 132; *zabadayt-* Corn.-k. 256; *zamath* Debr.-k.

III. 448; *zaarnyas* Keszth.-k. 406; *zarnyat* Láz.-k. V. 141; *zazat* Münch.-k. 76; *tagas* Batthy.-k. 105; *Talpas* s vált. XIV. sz.-i okl. 5-ször, XV. sz.-i 11-szer; *talak*- Marg.-l. 22; *talat*- Jók.-k. 84; *thaar/alkod*- Birk.-k. 1; *tolyakas* BesztSz.; *vadak* Debr.-k. I. 145; *Wayas* XV. sz.-i okl. 2-szer; *Waras* XIII. sz.-i okl. 2-szer; *Warad*- s vált. XIII. sz.-i okl. 5-ször; XIV. sz.-i okl. 3-szor; 1494; *Vasas* s vált. XIV. sz.-i okl. 2-szer; XV. sz.-i okt. 8-szor; *vafaz*- Keszth.-k. I. 41; *vafal*- Nád.-k. 548; *uaznat* Kaz.-k. I. 107; *Wylagas*, 1435. Igék: *adakozyk* Érdy.-k. 73; *Akarad*- Debr.-k. V. 584; *chattag*- Érdy.-k. 617; *hadacoz*- Debr.-k. V. 563; *halataibol* Weszpr.-k. I. 7; *hallatta* Döbr.-k. 125; *harfag*- Döbr.-k. 52; *lakozandal* Bécsi.-k. I. 2; *lappag* Peer.-k. I. 47; *latagat* Weszpr.-k. I. 52; *panazlat* Jók.-k. 94; *Zakaythoth* 1470; *Σαυαρυ* 1109; *tartattak*- Horv.-k. 163; *wagyan* Érs.-k. I. 533; *megvalagat* Bécsi.-k. I. 31. Magashangú példák: *Beles* 1400/1403; *Cherepes* XV. sz.-i okl. 6-szor; *Ebed* 1270, 1274; *Ebes* 1067/1267; *ebek* Debr.-k. I. 39; *egerek*- Kaz.-k. I. 105; *egiebek* Debr.-k. I. 21; *Feles* 1211; *Hetes* 1240 k.; 1274; *hetek*- Bécsi.-k. I. 23; *Kerekes* BesztSz.; *kerekek*- Debr.-k. I. 16; *keueset* Bécsi.-k. I. 287; *keufek* Debr.-k. I. 126; *kezet* Debr.-k. I. 39; *kezek*- Bécsi.-k. I. 124; *kénerek*- Bécsi.-k. I. 32; *Kuteles* 1138/1398; *könetek*- Bécsi.-k. I. 43; *leueles* Tel.-k. I. 210; *leuelek* Bécsi.-k. I. 56; *meñnek*- Nád.-k. 6; *nehzek* Horv.-k. 220; *nehzes* Érdy.-k. 485; *nemclek*- Debr.-k. V. 597; *Scekeres* 1095/XII—XIII; *zekeret* Debr.-k. I. 90; *zekerek*- Debr.-k. I. 91; *zekered*- Bécsi.-k. II. 261; *zelet* Bécsi.-k. II. 191; *zelek*- Döbr.-k. 288; *zelez* Horv.-k. 243; *telem*- Veszpr.-k. I. 2; *verebec* Münch.-k. 32; *Vermet* Batthy.-k. 217. Rendszerint nyílt a tővéghangzó az *-alm*, *-elm* képző után is.

Mivel e szavak kódexeink korában részben középzártságú hangzóval is előfordulnak (pl. *aranyok* Érs.-k. I. 292, *Almos* 1452; *azok* Nagysz.-k. 42; *Galambos* XIV. sz.-i okl. 2-szer; *harangoz*- Nád.-k. 246; *hazos* Érdy.-k. 149; *kofarok*- Dom.-k. 82; *magod*- Érs.-k. III. 368; *magof*- Veszpr.-k. I. 15; *Nados* XIII. sz.-i okl. 6-szor; *odalos* 1478; *poharok*- Marg.-l. 36; *rowazok* Kules.-k. 148; *zamot* Döbr.-k. 144; *belőd*- Czech.-k. 26; *kenérők* Debr.-k. II. 488; stb.), sőt régebbi emlékekben még zárt hangzók jeleivel is találkozunk (pl. *Almus* XIII. sz.-i okl. 6-szor; *Golombus* XIII. sz.-i okl. 2-szer; *Galambus* 1437; *Golombud* 1181; *Hoiud* 1211; *Vosud* 1199; *Kerekud* 1269; *Tehenus*- 1344), valószínű, hogy ez az illeszkedés eleinte csak egyes nyelvjárásokban indult meg, itt elég erős kiterjedést ért el, s innen terjedtek el egyes illeszkedett alakok egyéb nyelvjárásokba is.

A nyílthangzós illeszkedést egyébként az esetek jó részében középzártságú illeszkedés előzte meg, amint ezt legrégebb emlékeink különböző példái bizonyítják. L. pl. *Oronos* 1267; *forkos*- 1095/XII—XIII; *Golombos* 1280 k.; *Holos* XIII. sz.-i okl. 2-szer; *Hotolmos* 1240 k.; *Vosos* 1152*. Ha mármost tekintetbe vesszük azt, hogy az ajakhangzós illeszkedés is csak egyes nyelvjárásokban indult meg, hogy az illeszkedett alakok egyes kódexekben gyakrabban fordulnak elő, mint más kódexekben, hogy hasonló jelenségekkel mai nyelvjárásainkban is találkozunk, így pl. Maros-Torda megye több községében a nyílt *a*, *e* többeli nyílt *a*, *e* után fordul elő, Tárkányban is középzártságú *ë* után *ë* a tővéghangzó, a moldvai csángóságban a *vürüs*, *surgus* és különféle

középzártságú vagy nyílthangzós illeszkedést mutató alakok vannak, arra a gondolatra jutunk, hogy egykor a magyar nyelvterület egy részében egy sokkal erősebb illeszkedési folyamat indult meg, mint amely általában diadalra jutott. Az *u, ű, i* e nyelvterületen többeli *u, ű, i* után maradt meg, *o, ő* után azonban *o, ő*-vé, *a, e* után pedig *a, e*-vé változott. Ha pl. megfigyeljük a XI—XIII. sz.-i oklevelek *o* tövéghangzós alakjait (l. pl. az *-s* képzőnél), azt látjuk, hogy ez a *v* töveken kívül elsősorban többeli *o* után fordul elő. Amint azonban az erősebb illeszkedést mutató nyelvjárások hatással voltak a többi nyelvjárásra is, éppúgy ezek is hatottak amazokra, s így ez az erős illeszkedési folyamat nem tudott teljesen kifejlődni. Kódexeink számos nyílthangzós illeszkedést mutató példája, az ajakhangzós illeszkedés, s mai nyelvjárásaink egyes jelenségei azonban ennek a változásnak emlékét őrzik meg.

5. A nyílt tövéghangzók azonban nemcsak többeli nyílt hangzó vagy egykori kettőshangzón végződő tő után fordulnak elő, hanem számos egyéb esetben is. Nyelvemlékeink adatai alapján világos, hogy mindezekben az esetekben analógiás fejlődéssel van dolgunk, melynek kiindulópontja a régi kettőshangzós tövek és alakok, azután a nyílt-, illetőleg az ezt részben megelőző középzártságú illeszkedés esetei. A nevezetesebb analógiás alakulások a következők:

a) Az egytagú *v* tövű főnevek analógiájára több más egytagú főnév tövéghangzója is nyílttá változott. Ide tartoznak pl. az olyan szavak, mint *fog, híd, hold, horh-, horg-, hügy, ín, jonh, kút, lyuk, mony, nyúl, rúd, újj, úr, út, búkk, föld, fül, fűrj, füz, nyír, szín, szüz, tölgy, tűz, ügy-, ür-, víz, völgy*. A *v* tövek hatása azonban még akkor indult meg, amikor középzártságú hangzót vettek fel. Ezt bizonyítják legrégebb emlékeink ilyenféle példái: *Fogos* 1299; *Inos* 1211; *Inod* 1211; *Nulos* XIII. sz.-i okl. 4-szer; *Lycos*- 1231/1397; *lycos*- 1430 k.; *Hydos* 1358; *Johhos* 1355; *urot* HB. stb. Hogy pedig e szavakban a nyílt s ezt megelőzőleg a középzártságú tövéghangzó új fejlődés eredménye, arra bizonyítékul szolgálnak legrégebb emlékeink idetartozó zárt tövéghangzót feltüntető adatai s kódexeinknek *o, ő, ö* hangzót feltüntető példái. L. pl. *Inus* XIII. sz.-i okl. 2-szer; *ynus* 1398; *Hydus* XIII. sz.-i okl. 2-szer; *Holdus* 1211; *Junhus* 1341; *Tulgus* s vált. XIV. sz.-i okl. 2-szer; *hydoczka* Weszpr.-k. I. 68; *Holdot* Döbr.-k. 213; *hügyok* Jók.-k. 29; *Kuthos* XV. sz.-i okl. 3-szor; *vrotkod*- Corn.-k. 33; *vyom* Marg.-l. 198; *vyotoc*- Münch.-k. 138; *bőlchőlköd*- Érdy.-k. 73; *Zewldews* 1498; vö. még nyelvjárásainkból: *horgos* Göcsej Mfesz.; *útom* Csikszentdom. Nyr. XXXII. 273; stb. Lehetséges, hogy az olyan szavakban, mint *ín, nyúl, kút, úr, út, tűz, víz* stb. a hangzórövidítés jelensége is a *v* tövekkel hozható összefüggésbe, melyekben ez törvényszerű módon jött létre. A ragtalan esetben a kettőshangzóból hosszú magánhangzó lett (*kéü > kö*), a képzős, ragos alakokban az *u, ű*-ből *v* fejlődött s így a magánhangzó rövid maradt (*köves*). A *ló* ∼ *lovat*, *kő* ∼ *követ* stb. analógiájára keletkeztek azután a *kút* ∼ *kutat*, *híd* ∼ *hidat* stb. féle továltakozások. Mivel pedig mindez esetekben nyílt a tövéghangzó, ezek analógiáját

egyéb pl. illeszkedés útján keletkezett nyílt tővéghangzós alakok is követték, mint pl. *madár* ~ *madarat* stb.

b) Hasonló analógiás hatás kiindulópontja voltak a *v* tövű melléknevek is. A *bövebb*, *bövek*, *böven*, *hívebb*, *híven*, *hosszabb*, *hosszan*, *könnyebb*, *könnyen*, *szörnyebb*, *szörnyen* stb. analógiájára a *bölcs*, *gyors*, *kis*, *mély*, *rest*, *rút*, *szűk*, *új*, *víg* féle melléknevek tővéghangzója is nyíltta lett. Ez a változás is már akkor indulhatott meg, amikor még a *v* tövek hangzója középzártságú volt, s így az *a*, *e-t* részben itt is *o*, *ë* előzte meg. A változást mutatják pl. a következő alakok: *gyorfok* Keszth.-k. 21; *gyorfon* Ers.-k. I. 162; ~ *gyorfak* Sánd.-k. 7; *gyorfan* Ap.-k. I. 62; *vyok* Münch.-k. 40; *vyot* Tel.-k. I. 144; *vyobb-* Debr.-k. II. 378; ~ *Vviac* Döbr.-k. 253; *vyab* Jók.-k. 66; *vyan* Jók.-k. 67; *rutot* Horv.-k. 242; *ruton* Debr.-k. 641; ~ *rutab* Tih.-k. 341. Mindezekben a szavakban, de egyébként is kódexeink korában melléknevek után a középfok jele előtt terjedt el legáltalánosabban a nyílt tővéghangzó. Ennek oka részben az, hogy itt a *belyebb*, *feljebb* féle középfokok is hatottak, azonkívül a szavak legnagyobb részében a középfok jele előtt már régen kiesett a tővéghangzó, s így a nyílthangzós kiegyenlítődéssel sokkal könnyebben mehetett végbe. Mindazok a melléknevek, melyekben a középfok előtt a tővéghangzó kiesett, egyéb képzők és ragok (pl. a *-k* többesjel, *-n* módhatározó rag előtt) kódexeink korában még csaknem mindig középzártságú tővéghangzót vesznek fel. Vö. pl. *Alcolmaf* Nád.-k. 28; *Alkolmafok* Dom.-k. 124; *alkolmaf*on Debr.-k. I. 95; *Alazatof* Nád.-k. 28; *alazatofok-* Fest.-k. 120; *alazatof*on Debr.-k. I. 120; *okof*- Kaz.-k. I. 37; *okofok* Érdy-k. 69; *okof*on Corn.-k. 400; *batorffagof* Érdy-k. 222; *batorffagof*on Láz.-k. V. 255; *brnófb-* Münch.-k. 142; *brnófök-* Weszpr.-k. I. 95; *brnóffön* Peer.-k. I. 259; *jelefb-* Corn.-k. 298; *yelóffön* Debr.-k. V. 579; stb. De már kódexeink korában a melléknevek egy részében ismét kezd jelentkezni egy magánhangzó a középfok jele előtt is oly esetekben, amelyekben kiesett. Mivel pedig a tővéghangzójukat megőrzött középfokok csaknem mind nyílt *a*, *e*-vel hangzanak, ezek a hangok kerülnek be a hangzót újra felvevő középfokokba is, mégpedig elsősorban olyan melléknevekbe, melyek a tővéghangzót megőrzött melléknevekkel valamilyen kapcsolathatálnak. Így keletkezik a *kisebb* analógiájára *kevesb* mellett *kevesebb* (vö. pl. *keuefb* Döbr.-k. 417; ~ *keuefb* Münch.-k. 125.), a *hosszabb* analógiájára *magasb* mellett *magasabb* (pl. *magasb-* Birk.-k. 4; ~ *magasab* Ers.-k. III. 354), a *gyorsabb* hatása alatt *hamarab* mellett *hamarabb* (pl. *hamarab* Bécsi-k. II. 270; ~ *hamarab* Birk.-k. 3;), a *könnyebb* hatása alatt *nehzeb* mellett *nehzebb* (*nehzeb-* Bod.-k. 14; ~ *nehzezb-* Birk.-k. 3); analógiás hatás okozta az *erősb* > *erősebb* fejlődést is (pl. *erőfb-* Münch.-k. 18; ~ *erőfeb* Érdy-k. 320). A lényeges azonban az, hogy mindezekben az esetekben egyéb képzők és ragok előtt is kezd jelentkezni a nyílt hangzó, amit ugyan több esetben a nyílthangzós illeszkedés is előmozdít, de nem lehet erről szó az *erős* esetében, pedig még *ö-zó* kódexeinkben is e szó tővéghangzója *-k* többesjel és *-n* módhatározó rag előtt rendszeren nyílt (pl. *erőffök* Debr.-k. I. 14; *erőffen* Debr.-k. I. 6.). Amily mértékben terjedt ezután a nyílt tővéghangzó a középfok jele előtt, ugyanoly mértékben kezdte kiszorítani a középzártságú hangot a megfelelő melléknevek egyéb képzős és ragos alakjaiban is, s e fejlődés eredménye, hogy ma mellékneveink tővéghangzója általában nyílt. Hogy e nyíltta fejlődést a középfokú alakok okozták, arra bizonyosságul

szolgál a *nagy* melléknév is, mely a középfokban is és éppen ezért a többi alakban is megtartotta a középzártságú tövéghangzót, valamint a *módon*, *títkon*, *vakon* féle módhatározók, melyekre középfok nem igen hathatott. A melléknév tövéghangzójának ezzel a fejlődésével kapcsolatban van a *t(t)* képzős melléknévi igenév tövéghangzójának nyíltsága is (kódexeink korában többször még középzártságú, pl. *zylóttók*- Jord.-k. 31; *hyttók*- Ers.-k. I. 306; *löttök* Nád.-k. 75; *lankaton* Dom.-k. 271; *meg gyalazthatotthon* Fest.-k. 150; sőt l. még *Ithvs* 1438; később *ythos* 1455), valamint a *-ság*, *-ség* előtt mutatkozó nyílt hangzó is (pl. *gyorsság*-Jók.-k. 121; ~ *gyorfság* Dom.-k. 180). A *kékes*, *zöldes* féle alakok nyílt hangzója is melléknév voltukkal függ össze.

c) Bár a *v* tövű igékben az *u*, *ü* hang, melyből a *v* bizonyos esetekben kifejlődött, egy képző fejleménye, s az igék egyes csoportjaiban csupán az alakok egy részében terjedt el, mindazonáltal a sokszor itt is fellépő középzártságú, majd nyílt hangzó szintén analógiás hatással volt egyéb igékre is, sőt sokszor egész kiegyenlítődest eredményezett. Így a *jövevény*, *szövevény*, *növevény* analógiájára a többi magashangú ige tövéghangzója is *e*-vé változott a *-vény* előtt, míg ugyanakkor a *-vány* előtt *o* maradt a hangzó, mivel itt nem hatottak *v* tövű igék. Hasonló esetet látunk a *-mány*, *-mény* képző előtt is, melynél a *-mény* előtti nyílt *e* a *-mány* előtti *o*-val szemben a *jövemény* (l. pl. *gyuemen* Kules.-k. 96) hatása alatt jött létre. A *fuvall* félék vezettek a mozzanatos *-all*, *-ell*, a *hivat* félék a műveltető *-at*, *-et* elkülönüléséhez, A *jövend* (l. pl. *gyuend* Jók.-k. 14) féle alakok hatottak a jövő idő *-and*, *-end* képzőjének kialakulására (vö. még *yarond*- Kules.-k. 346), a *növekedik* félék a *-kodik*, *-kedik*, *-kődik*, *-kozik*, *-kezik*, *-közik* előtti nyílt hangzó keletkezésére. (Itt ezenkívül az illeszkedés is szerepel; l. pl. *hadacoz*- Debr.-k. V. 563 ~ *hadokozo* BesztSz. A *viadalom*, *diadalom* (l. pl. *vyadalom*-Péld.-k. II. 59; *dyadalm*- Czech.-k. 199) után alakult *bizadalma* Jók.-k. 162; *Syradalmas* Peer.-k. III. 334. Sőt még az *-at*, *-et* deverbális névszóképző elkülönülése is a *v* tövű igékkel van összefüggésben, mivel a *t(t)* képző ilyen jelentése mellett járult hangzó pl. a régi *jüü* > *jő* ígéhez (*jövet*, *jövette*), míg a befejezett cselekvés melléknévi igenévben és a mult időben nem (*jöt* > *jött*).

d) A középzártságú, majd nyílthangzós illeszkedést mutató tövek is analógiás hatással voltak egyéb tövekre s szintén eredményezhettek kiegyenlítődest. Így a *bennem*, *velem*, *nálam* analógiájára nyílt hangzója van a *tőlem*, *rólam* alakoknak, az *alattam*, *miattam*, *mellettem* példáját követték: *fölöttem*, *felöttem*, *előttem* stb. Ilyen módon nyílt tövéghangzó állapotodott meg a személyragos ragok és névutók egész csoportjában, csupán a lativusragos *nekem* szigetelődött el, melynek *é*-je hosszú *é*-re megy vissza (l. ZOLNAI; MNyv. V. 69). Mivel a középfok jele előtt nyílt hangzó állapotodott meg, ehhez illeszkedett a középfokjel utáni hangzó is a hozzá járuló különféle ragok és képzők előtt még olyan esetekben is, amikor a középfok jele előtt tövéghangzó kiesett. (l. pl. *felyeben* Nagysz.-k. 58.) A Weszpr.-k. I-ben kétszer is előforduló *nagiebon* (25, 50. l.) a *-b(t)* képző előtt is megmaradt *o*-val van összefüggésben. A *házamat*, *kezemet*, *házakat*, *kezeket* félék mintájára *-t* tárgyrag előtt lassanként az összes többesszámi és birtokos személyragos alakok a nyelvterület legnagyobb részében nyílt *a*, *e*-re változtatták a középzártságú, míg régebben zárt (l. pl. *angelcut*, *szentukut*, *isfemucut* HB; középzártságú hangzóra sok példa van a Batthy. Döbr. Jók. s több más kó-

dexben, valamint nyelvjárásban is, számos példát l. a VI. fejezetben) hangzót. A sorszámneveknél is *-ad, -ed* (régebben még ilyenek is: *kilencbődik* Láz.-k. VI. 174; *nefjuenöd* Guary-k. 32), a számhatározókban pedig *-an, -en* (régebben ilyenek is: *ezerén* Bécsi-k. I. 23; *ötön* Debr.-k. I. 177; *ötön, haton* ma is a népnyelvben) is fokozatosan fejlődött nyílttá az ilyen illeszkedett alakok, mint *ketted, harmad, heted, század, negyvened, hatvanad, kettén, hárman, heten, százan, negyvenen, hatvanan* hatása alatt. Főképp egytagú számnevekre a *v* tövek is hathattak, valamint az *ennyien, annyian* féle határozók is. E csoport mintájára alakultak a *többen, hányan, hányadik, sokan* szavak is. (Régebben ilyenek is: *többön* Döbr.-k. 444; *fokon* Döbr.-k. 431). Hasonló jelenségekkel találkozunk az igéknél is. Így pl. az *-l* deverb. névszóképző igen gyakran járult *-at, -et, -ad, -ed* végű igékhez s ezért nagyrészt *-al, -el* ($\sim$ *-ál, -él*) alakot vett fel (a változás még a nyílthangzós illeszkedés itt is megelőző középzártságú illeszkedés idejében történt, l. pl. *Hivottol* 1217, *Itol* 1237). Ezért nyílt az *-alm, -elm, -dalm, -delm* képző is, melyek hatása alatt a régi *nyugulm-, nyugolm, kegyilm, alkolm* is az *l* előtti hangzójukat *a, e*-vé változtatták. Amennyiben a szlavóniai *látánâm, látánâd, látánâ* féle alakok eredetieknek tekinthetők, nyílthangzós illeszkedés indította meg a tővéghangzó nyílttá válását a *-ná, -né* módjél, s ezzel kapcsolatban a *-ni* igenévképző előtt (néhol még ma is középzártságú hangzó van; pl. *bántonâm, szántonyi* Szigetköz NyF. XXXVIII. 10), ezek hatottak azután a *mondtanak* félék mellett a *mondanak, mondjanak* féle igealakok kialakulására (kódexünk korában gyakran *o, ö*-vel). A *-lak, -lek* előtti nyílt *a, e* a jelenidőben azonban a megfelelő mult idejű és felszólító alakok analógiájára történt, maga a *-lak, -lek*-beli *a, e* pedig illeszkedés eredménye, s a *mondjalak, mondtalak* féle igealakokból indult ki. Mindezekből az esetekből világos, hogy a nyílt tővéghangzók kifejlődésének két forrása van: a régi kettőshangzókra végződő tövek és a nyílthangzós, illetőleg az ezt részben megelőző középzártságú illeszkedést mutató szavak.

6. A kiegyenlítődés azonban nemcsak ezekből az alakokból indulhatott ki, hanem a zárt, majd középzártságú tővéghangzós alakokból is. Ezt a jelenséget látjuk az *-n* helyrag előtt (a Pannónia megvételéről szóló énekekben még *lovan, havan* alakok, a Bécsi k. I.-ben (104. l.) az illeszkedett *vadakan* alak is előfordul), továbbá az *-unk, -ünk, -onk, -énk, -önk* birtokos személy- és igeragban, a *-gat, -get, -gál, -gél* ige-képzők előtt (a régi nyelvben ilyenek is: *latagat* Weszpr.-k. I. 52). az *-n* névszóképző és igerag előtt, végül a *k, -m, -d, -tok* igeragok előtt a jelentő mód jelen idejében s az *-and, -end*-del képzett jövő időben.

7. A tővéghangzóink fejlődéstörténetében mutatkozó egyéb jelenségeket — (hangzókiesés, hangzóbetoldás, elhasonulási jelenségek, mint többeli *á* után következő *o*, vagy a *házecska* féle alakok, egyéb analógiák, mint *házank, kertenk* a *házam, kertem* hatása alatt, összeolvadás, pl. az *-üt* képző esetében, a különféle megnyúlások, kettőshangzóvá válás, ingadozás mélyhangú és magashangú alakok között, mint a *hóhérok* $\sim$ *hóherék, strok* $\sim$ *strek, gtmok* $\sim$ *gínek, tvok* $\sim$ *ívek, szirtok* $\sim$ *szirtok, nyírok* $\sim$ *nyírek, derekak* $\sim$ *derékek, férfiak* $\sim$ *főrfiek, nyírok* $\sim$ *nyírek* alakok, a jelentéselkülönülés

számos jelensége — mindezeket l. az egyes fejezetekben) — itt mellőzve utalnunk kell még arra a fontos szerepre, melyet a legnagyobb valószínűség szerint tövéghangzóink a magyar magánhangzók legfontosabb változásainál betöltöttek. A tövégekben folytonosan fel-feltűnő analógias jelenségek ingadozást okoztak magánhangzóink képzésmódjában, s ezáltal előidézték az egy fokkal nyiltabbá válást, majd egyes nyelvjárásainkban az $\ddot{e} > e$ változást, a Királyhágón túl pedig ezenkívül még az $o > a$, $\ddot{o} > \text{æ}$ változást is.

LOSONCZI ZOLTÁN.